

LUND UNIVERSITY

Kulturarvsfabrikens produktionslinjer

Gustavsson, Karin

2001

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Gustavsson, K. (2001). *Kulturarvsfabrikens produktionslinjer*. Lund University.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

KULTURARVSFABRIKENS PRODUKTIONSLINJER

Delrapport från projektet "Kulturarvet i praktiken"
Etnologiska institutionen, Lunds universitet

Karin Gustavsson November 2001

INNEHÅLL

4	Inledning
8	Kulturarvets aktörer
14	Styrdokument
19	Redskap
23	Teori och verklighet
25	Nyttigt Kulturarv
29	Verkligheten
30	Skåne län
32	Hörby station
38	Eslövs spannmåslagerhus
42	Kronobergs län
43	Smalspårsjärnvägen
53	Norrbottnens län
54	Porjus kraftverkssamhälle
62	Gävleborgs län
62	Länsfängelset i Gävle
74	Vem bestämmer vad som ska bli kulturarv?
78	Möjliga fördjupningar
79	Källor och litteratur

INLEDNING

Många forskare har visat hur olika objekt väljs ut och inlemmas i kulturarvet medan annat utesluts.¹ Kulturarvet har konstaterats vara något relativt och inte absolut, något föränderligt och inte konstant. Att det finns en process där vad som ska vara kulturarv väljs ut, innebär med nödvändighet att det är någon som ”gör” kulturarv, som konstruerar det. Men vem/vilka är det som är kulturarvets konstruktörer? Hur se konstruktionsschemat och produktionslinjerna ut i kulturarvsfabriken, och vilka spelregler finns det för kulturarvsgörandet, och hur påverkar konstruktionsschemat det färdiga resultatet?

Eftersom det finns ett antal offentliga aktörer inom det som kallas kulturarvssektorn är det rimligen dessa som är kulturarvskonstruktörerna. I det följande beskrivs den process där ett objekt väljs ut och blir kulturarv genom att få en status som byggnadsminne eller annat skydd, alternativt utesluts. Processen beskrivs genom att kulturmiljövårdens spelregler först presenteras, och sedan följs ett par ärenden på olika håll i landet. Inledningsvis presenteras ett antal ofta använda begrepp inom kulturmiljöområdet, som kanske inte är så väl definierade. Sedan presenteras de aktörer som medverkar i den process där kulturarv skapas.

Inslagen av självreflektion och kritiskt ifrågasättande inom kulturarvssektorn är få. Retoriken i de kulturmiljövårdande myndigheternas och institutionernas styrdokument utsätts sällan för forskares eller t ex kulturjournalisters analyserande och granskande blick, och inte heller museernas verksamhetsplaner, årsberättelser och andra dokument analyseras inifrån eller utifrån. Dokument av denna typ är källmaterial i den här framställningen, liksom myndighetsbeslut, yttranden och andra typer av skrivelser från kulturarvets aktörer. Samtal med inblandade personer utgör komplement, liksom tidningsartiklar om de ärenden som beskrivs. De ärenden som beskrivs är relativt komplexa med en lång rad inblandade aktörer, på så sätt beskrivs vilka kulturarvets aktörer är, och förhoppningsvis blir det tydligt var besluten egentligen fattas.

Begrepp och begreppsförvirring

Vid en granskning av kulturarvssektorn stöter man genast på en rad mer eller mindre väl definierade begrepp som används frekvent. Genomgången av otydligheter i kulturarvsbranschens språkbruk har inte som syfte att märka ord, utan meningen är att visa på den språkliga mångfald, men med bristande definition, som finns. Ett av de statliga målen för kulturmiljöverksamheten är ”allas förståelse, delaktighet och ansvarstagande för den egna kulturmiljön”.² Om

¹ Se t ex Löfgren i RIG 1-2 1997, Beckman 1993

² Prop. 1998/99:114, Kulturarv - kulturmiljöer och kulturföremål

detta ska vara möjligt krävs en tydlighet med de begrepp som används, annars riskerar man att ett internt välkänt språkbruk bidrar till att hålla andra utanför.

Själva begreppet **Kulturmiljö** har fått ett flertal definitioner i olika publikationer på senare år. 1990 skrev RAÄ ”Kulturmiljön utgör det samlade, upplevelsebara resultatet av generationers arbete och liv”³. Några år senare definierade RAÄ begreppet så här: ”Spår av människans anordningar för produktion och konsumtion som avlagrats över tid, betraktade som helheter och sammanhang i landskapet” (Vikström 1995:42). **Kulturmiljövård** blir då rimligen just vård av kulturmiljöer. **Kulturmiljövården** är i det språkbruk som nyttjas i olika dokument och i dagligt tal både en verksamhet, och en samlad benämning på de organisationer/ institutioner/ myndigheter etc som utför denna verksamhet. ”Kulturmiljövården” används i analogi med ”naturvården”, som alltså betecknar både verksamheten och de som utför den. Bengt O.H. Johansson har kallat *kulturmiljövården* en abstraktion, bakom vilken ett antal människor och organisationer döljer sig (Johansson 2000:16). Begreppet avlöste **Kulturminnesvård** i slutet av 1980-talet, som betecknade ett snävare område med skydd för kyrkor, slott och andra specifika monument. **Kulturmiljövård** däremot anses ha fokus på hela miljöer (Lundberg 1999:17). Begreppet introducerades 1987 i propositionen ”Kulturmiljövård”.

Många ser en problematik i ordet **vård**. Det antyder att patienten är sjuk, eller att arbets sättet är defensivt. Begreppet **Kulturmiljöarbete** började användas av regeringen i mitten av 1990-talet (Lundberg 1999:18) men har inte ersatt ordet kulturmiljövård, utan orden används parallellt. I regeringens proposition ”Kulturarv – kulturmiljöer och kulturföremål” (1998/99:114), som beslutades av riksdagen våren 2000, laborerar man med orden **kulturmiljöverksamhet** och **kulturmiljöarbete** istället för kulturmiljövård. Således heter ett avsnitt ”Kulturmiljöverksamhetens mål och inriktning.” Riksantikvarieämbetet har nästan gjort en slogan av påståendet att kulturarvet ska bevaras, brukas och berikas.⁴ Att verksamheten numera har ambitioner att handla om mer än bevarande gör att begreppet kulturmiljövård inte räcker.

Sverker Janson introducerade med boken ”Kulturvård och samhällsbildning” 1974 begreppet **kulturvård** istället för det då förhärskande kulturminnesvård. Jansons argument för att använda detta begrepp var bland annat att en modern antikvarisk verksamhet, som deltar som en part i samhällsplaneringsprocessen, måste vidgas från att ha objekts- och föremålsforskning i centrum till att få en i vid bemärkelse bebyggelsehistorisk inriktning (Janson 1974:130). För att kulturvården skulle bli just kulturvård och inte längre bara kulturminnesvård, och få en aktiv och positiv roll i plansammanhang måste nya bedömningsgrunder till än vad som då var vanligt i bevaringssträvandena, bedömningsgrunder som borde utgå från de samhällsmässiga syften som låg bakom byggandet, detta oberoende av åldern på bebyggelsen (aa:153). Men

³ RAÄ:s forskningsprogram 1990

⁴ Se t ex RAÄ:s verksamhetsplaner för år 1999 sid 8 och 2000 sid 4

Janson konstaterade också att den antikvariska verksamheten som omgav honom i stort var inriktad på "kulturminnesvård med tyngdpunkt på ordets mellanled." Orsaken till att det var svårt att uppnå en kulturvårdande aktivitet i samband med samhällsbyggnaden var enligt Janson att "bevarande och förnyelse inte är samordnade" (aa:174). Drygt 25 år efter att Jansons bok publicerades kan man konstatera att begreppet kulturvård aldrig fick något allmänt bruk.

Kulturarvssektorn eller bara **sektorn** talas det mycket om. I RAÄ:s årsredovisning för år 2000 sägs att "sektorn skall närma sig en gemensam värdegrund". Men vilka som ingår i "sektorn" definieras inte, och då kan det bli svårt att skapa denna gemensamma värdegrund. Det sägs också att projektet Agenda kulturarv, som drogs igång våren 2001, syftar till att "stimulera samarbete och fördjupa samverkan mellan **länsorganisationen** och sektorns andra aktörer." Vilka som utgör "länsorganisationen" och vilka de "andra aktörerna" är uppges inte. I den omvärldsanalys som Riksantikvarieämbetet nyligen har gjort talas gång på gång om "sektorn" men då denna inte definieras blir också definitionen av "omvärlden" otydlig.⁵ Man skriver till exempel: "En viktig framtidsfråga för sektorn är att nå medborgarna och verka för ett individuellt ansvarstagande för kulturarvet." Påståendet kan läsas som om "medborgarna" inte ingår i "sektorn". (s 3) Längre fram heter det att det krävs att "sektorn blir tydligare och mer synlig" - men inte heller här talar man om vilka som ingår i sektorn, och då är det inte lätt att upptäcka den. På dokumentets sista sida talar man om att "om RAÄ skall kunna fylla sin funktion som ansvars- och tillsynsmyndighet är myndigheten beroende av att *sektorns övriga aktörer* har tillräckliga resurser." (s 13) I andra avsnitt i samma dokument används orden "kulturmiljövården", synonymt med "sektorn". I förordet till RAÄ:s årsredovisning för år 2000 skriver riksantikvarien att han önskar att värderingsfrågorna ska "nå ut till hela sektorn".⁶ Det verkar dock finnas ett samförstånd inom "sektorn" om vilka som egentligen ingår där – nämligen länsstyrelsernas kulturmiljöfunktioner, de regionala museerna samt riksantikvarieämbetet.

Fler odefinierade begrepp finns. I regleringsbrevet för Riksantikvarieämbetet till och med år 2000 talades det om **den statliga kulturmiljöorganisationen** utan att det definieras vad denna består av. Man får dock tänka sig att det som avsågs var Riksantikvarieämbetet och länsstyrelsernas kulturmiljöfunktioner.

Riksantikvarieämbetet ska som central förvaltningsmyndighet samverka med lokala och regionala företrädare. Även när dessa beskrivs av RAÄ finns ett otydligt språkbruk. Man talar till exempel om att "merparten av kulturmiljövårdens operativa verksamhet ansvarar den **regionala organisationen** för". Ibland används ordet **länsorganisation** för att beteckna vad som

⁵ Omvärldsanalys för kulturmiljöområdet 2001, Riksantikvarieämbetet

⁶ RAÄ Årsredovisning 2000:3

sannolikt är samma sak. RAÄ talar ibland om **den regionala kulturmiljövården, regionorganisationen** osv, men inte heller detta definieras tydligt. Av hävd förefaller det dock vara länsstyrelsernas kulturmiljöfunktioner och de regionala museerna som avses. Begreppet "regionorganisation" används inom myndigheten, men inte av dem som RAÄ anser ingår i den.⁷

Ordet **Län** har också en delvis annorlunda betydelse hos RAÄ än vad det har i vanlig svenska. Det används ofta synonymt med länsstyrelse, som till exempel i årsredovisningen för år 2000 där man skriver att man "driver ett projektarbete för att i samråd med *länen* identifiera brister i bidragshanteringen ---".⁸ Här kan det knappast vara något annat än länsstyrelserna som avses. Något otydligare kan det dock vara, som i verksamhetsplanen för år 2001 där RAÄ skriver att insatser kommer att göras "tillsammans med länen" för att ta fram förslag till skydd för Inlandsbanans stationsmiljöer.⁹ Är det länsstyrelser eller regionala museer, eller bådadera som avses?

De exempel ur praktiken som kommer att beskrivas nedan är alla en del av **industrisamhällets kulturarv**. Begrepp som **industriellt kulturarv** och **industriminnen** har satts under lupp under de senaste åren bland annat genom den utredning (SOU 1999:18) *Frågor till det industriella samhället*, som skrevs under 1998 och den statliga satsning på frågorna som gjordes genom inrättandet av Delegationen för industrisamhällets kulturarv 1999. Med **industriminnen**, ett uttryck bildat i analogi med Fornminnen och Kulturminnen, avses för det mesta byggnader och anläggningar knutna till produktion, medan begreppen **Industriellt kulturarv** eller **industrisamhällets kulturarv** är mycket vidare och inbegriper alla de anläggningar, byggnader och strukturer av både materiell och immateriell karaktär som härrör från samhällsbygget efter 1800-talets andra hälft. Riksantikvarieämbetet har haft regeringens uppdrag att redovisa kulturarvsinstitutioners och länsstyrelserns insatser i arbetet med industrisamhällets kulturarv. Redovisningen har lämnats i flera olika rapporter. I en rapport från hösten 2000 pekas på de oklarheter som finns avseende begrepp, definitioner och fokusering för insatserna. RAÄ menar att de flesta institutionerna har lagt sin tyngdpunkt på begreppet "det industrihistoriska arvet", som kan ges en snävare tolkning än "industrisamhällets kulturarv", eftersom breddningen av inriktningen inte varit förankrad hos institutioner och myndigheter.¹⁰ RAÄ konstaterar också den blandade användningen av begreppen ovan tillsammans med ytterligare konstruktioner som det **industrihistoriska arvet** och det **industrihistoriska kulturarvet**. Man ser ett problem i diskrepansen mellan institutionernas tolkning av begreppen, och det mycket breda perspektiv som lanserats av Delegationen för industrisamhällets kulturarv.

⁷ Jag har inte stött på ordet i länsstyrelsernas eller museernas verksamhetsplaner och årsredovisningar

⁸ RAÄ Årsredovisning 2000:20

⁹ RAÄ Verksamhetsplan för år 2001 sid 14

¹⁰ Redovisning av kulturarvsinstitutioners och länsstyrelserns insatser i arbetet med industrisamhällets kulturarv, s 4

Ytterligare en aspekt är att det vidgade perspektiv som lanseras genom begreppet industrisamhällets kulturarv är så brett anlagt att det medför en uppenbar risk att satsningen förlorar fokus och därigenom också förlorar i kraft, tydlighet och långsiktiga effekter.¹¹

¹¹ Redovisning av kulturarvsinstitutioners och länsstyrelserns insatser i arbetet med industrisamhällets kulturarv, sid 7ff

KULTURARVETS AKTÖRER

Vad som är "sektorn" och vad som är "övriga aktörer" är alltså inte alldeles lätt att sätta fingret på. Nedan redogörs för de viktigaste aktörerna i kulturmiljövården.

Centrala myndigheter

Kulturmiljö har på senare år framträtt som ett eget politikområde med tydliga mål. Våren 2000 antog riksdagen propositionen Kulturarv - kulturmiljöer och kulturföremål (1998/99:114). För genomförandet av de statliga målen finns i huvudsak två myndigheter – eller om man så vill 22 – Riksantikvarieämbetet och landets 21 länsstyrelser.

Riksantikvarieämbetet sorterar under kulturdepartementet, länsstyrelserna under finansdepartementet. De företräder alltså olika politikområden, och länsstyrelserna är således inte regionkontor till RAÄ.

Myndigheternas uppgifter slås fast i en myndighetsinstruktion från respektive departement. I myndighetsinstruktionen för RAÄ sägs att RAÄ är "central förvaltningsmyndighet för frågor om kulturmiljön och kulturarvet". Vidare skall RAÄ värna om kulturvärdena i bebyggelsen och i landskapet samt bevaka kulturmiljöintressena vid samhällsplanering och byggande.¹²

Att RAÄ är en central förvaltningsmyndighet betyder att RAÄ har tillsyn över kulturminnesvården i landet, och har möjlighet att överklaga myndighetsbeslut.¹³ I enskilda ärenden ska RAÄ agera i eventuella överklaganssituationer, och därför ska RAÄ inte yttra sig i ett ärende på ett tidigt stadium, eller utföra operativa uppgifter.

Andra centrala myndigheter

I kulturmiljöpropositionen 1988 sades "I den offentliga sektorn är det nödvändigt att ett kulturmiljövårdande synsätt finns i alla de verksamheter som påverkar markanvändning och byggande" (Lundberg 1999:18). En tydlig ambition hos RAÄ idag är att en medvetenhet och kunskap om kulturarvsfrågorna ska genomsyra alla samhällssektorer. Även länsstyrelserna har detta perspektiv, till exempel skriver länsstyrelsen i Västmanlands län att kulturarvsaspekten ska integreras inom andra samhällsområden.¹⁴ Men även om ambitionen är att alla ska känna ansvar för kulturarvet, finns ett par myndigheter till med direkt inflytande över kulturarvet.

Statens kulturråd (KUR) är enligt sin myndighetsinstruktion central förvaltningsmyndighet inom kulturområdet. Rådet handlägger ärenden om statliga bidrag till en lång rad institutioner

¹² SFS 1997:1171, Förordning med instruktion för Riksantikvarieämbetet

¹³ SFS 1988:950, Lagen om kulturminnen 1 kap 2§

¹⁴ Verksamhetsplan för år 2001, länsstyrelsen i Västmanlands län sid 23

och verksamheter, bland annat museer och utställningar. I en nyligen genomförd ändring av instruktionen sägs att rådet särskilt ska verka för samordning och effektivitet i de statliga åtgärderna och därigenom främja utvecklingen av kulturverksamheten.¹⁵

Boverket är enligt sin myndighetsinstruktion är ”central förvaltningsmyndighet för frågor om byggd miljö och hushållning med mark- och vattenområden, fysisk planering, byggande och boende.”¹⁶ Här delar alltså RAÄ sitt uppdrag att bevaka kulturmiljöintresset vid samhällsplanering och byggande med Boverket. Boverket kan liksom RAÄ bli en instans vid överklaganden som rör ingrepp i ett område av riksintresse för kulturmiljövården. Boverket yttrar sig också i ärenden som rör överklaganden av PBL-beslut, eftersom man har "den allmänna uppsikten över plan- och byggnadsväsendet i riket."¹⁷

Statens fastighetsverk (SFV) är en relativt ung myndighet, som 1993 ersatte Byggnadsstyrelsen. SFV är enligt huvudrubriken på sin hemsida ”Det nationella kulturarvets förvaltare”.

Fastighetsverket ansvarar för byggnader, parker, skog och mark som ägs av staten. De flesta fastigheterna tillhör vårt nationella kulturarv och utgör en väsentlig del av Sveriges historia.

I den lite torrare texten i myndighetsinstruktionen står att SFV

är en central förvaltningsmyndighet med uppgift att förvalta viss del av statens fasta egendom såsom utrikesfastigheter, de kungliga slotten, Djurgårdsmarken och regeringsbyggnaderna, vissa av statens kulturfastigheter, gamla fästen, vissa älvsträckor och markområden samt donationsfastigheter.¹⁸

I fastighetsverkets regleringsbrev för år 2001 sägs att ”Kultur- och naturmiljövården i verkets fastighetsbestånd skall brukas, bevaras, förädlas och levandegöras.”¹⁹ Statens fastighetsverk blev 1999 en av aktörerna i “fallet” länsfängelset i Gävle, som ska beskrivas längre fram.

Andra centrala museer eller myndigheter kan undantagsvis bli en part i olika ärenden. Till exempel agerade Sveriges Järnvägmuseum i fallet med Hörby station, i sin egenskap som auktoritet på området.

Länsstyrelsen - den regionala statliga myndigheten

Den nuvarande ordningen med en länsantikvarie placerad på länsstyrelsen infördes 1976. På länsstyrelserna är länsantikvarierna expert inom området, och enhetschef för kulturmiljöenheterna. Länsstyrelsernas organisation kan se olika ut, och länsantikvarierna kan vara mer eller

¹⁵ SFS 1988:676, förordning med instruktion för Statens kulturråd

¹⁶ SFS 1998:884, förordning med instruktion för Boverket

¹⁷ Plan- och bygglagen 1 kap 8§

¹⁸ SFS 1996:312, Förordning med instruktion för Statens fastighetsverk

¹⁹ Regleringsbrev 2001 avseende statens fastighetsverk, Fi2000/4627

mindre högt placerad i hierarkin.²⁰ Det är ganska vanligt att kulturmiljöfrågorna sorteras under en natur- eller miljöenhet, och att länsantikvarien då är underställd chefen för miljö/naturenheten. Länets landshövding är högste chef över länsantikvarien. Länsstyrelserna har en lekmannastyrelse, som ska bestå av personer med "erfarenhet från kommunal och landstingskommunal verksamhet och erfarenhet från verksamhet i näringslivet och arbetstagarorganisationer."²¹ I praktiken betyder det att ett antal kommunalråd från länet sitter i länsstyrelsernas styrelser. Vissa frågor av stor betydelse lyfts från tjänstemannanivå till styrelsenivå, enligt länsstyrelsernas myndighetsinstruktion "viktigare frågor om samhällsplaneringen, miljön och regionala utvecklingsinsatser eller andra åtgärder som är betydelsefulla för länets utveckling."²² Kristian Berg har i en artikel påpekat det märkliga i det förhållandet att länsstyrelserna, som är en statlig regional myndighet, har styrelser bestående av kommunrepresentanter, som fattar för myndigheten avgörande beslut. Länsstyrelsernas styrelse kan alltså köra över ett sektorsintresse (Berg 2000:25). Förutom kulturmiljöenheterna är även planenheterna på landets länsstyrelser viktiga aktörer i kulturarvsfrågor. På planfunktionerna, som i allmänhet ingår i en enhet/ avdelning kallad samhällsbyggnad eller liknande, övervakar man kommunernas hantering av PBL-frågor. På planfunktionerna finns därmed möjligheter att fatta beslut av stor vikt för en kulturmiljö.

Enligt länsstyrelsernas myndighetsinstruktion skall ett antal länsexperter finnas, som under länsstyrelsens ledning ansvarar för sitt sakområde. Länsexperterna utses av länsstyrelserna, efter skriftligt samråd med berörd central myndighet,²³ för länsantikvarietjänsterna Riksantikvarieämbetet. Att länsantikvarien inte är suverän beslutsfattare kan innebära att han/hon som länsexpert inte får igenom sitt förslag till formulering av viktiga beslut där flera enheter på länsstyrelserna är inblandade, eller har en sådan dignitet att frågan lyfts till länsledningen/styrelsen. Det finns då möjlighet för länsantikvarien att anföra avvikande mening, ett yttrande som läggs som en bilaga till det aktuella beslutet. I de så kallade försökslänen (Kalmar, Gotland, Skåne och Västra Götalands län) har länsstyrelserna ingen styrelse, utan landshövdingen är högste tjänsteman. Här kan landshövdingen ensam fatta sådana beslut som i andra län tas i styrelsen.²⁴

Lokal nivå

På kommunal nivå är det byggnadsnämnderna som har myndighetsansvaret för den fysiska miljön, och det är enligt plan- och bygglagen byggnadsnämnderna ansvar att bevaka kulturmiljöintressena vid samhällsplanering och byggande genom att tillgodose krav på varsamhet. I byggnadsnämnderna och på stadsbyggnadskontoren fattas beslut som berör alla de

²⁰ Länsstyrelsernas olika organisationsformer framgår i allmänhet av deras hemsidor.

²¹ §16 i förordningen med länsstyrelseinstruktion, SFS 1997:1258

²² § 12 i samma förordning

²³ § 43 i SFS 1997:1258

²⁴ § 8 i SFS 1997:1258

byggnader och miljöer i landet som inte skyddas av kulturminneslagen. Det är alltså i kommunerna som det mesta faktiska inflytandet över kulturmiljöerna finns. Det måste finnas en byggnadsnämnd²⁵ men organisationen kan se olika ut. Ibland är byggnadsnämnden sammanslagen med kommunens tekniska nämnd eller miljönämnd. Tillgång till sakkunskap på nämndernas förvaltningar är högst varierande. Länsstyrelsen i Gävleborgs län till exempel skriver i sin årsredovisning 1999 att det saknas arkitekt- och planerarkompetens i flera av länets kommuner.²⁶

I den kommunala beslutsprocessen finns i allmänhet ett remissförfarande som involverar till exempel kulturnämnderna och deras förvaltningar, och andra berörda parter. Vissa kommuner har egna antikvarier anställda. Om det finns ett kommunalt museum är det vanligt att där finns en antikvarie som arbetar med kommunala plan- och byggärenden. Andra kommuner köper sådana tjänster från ett regionalt museum, men många har inte skaffat sig tillgång till någon antikvarisk kompetens trots att det stadgas i plan- och bygglagen att kommunernas byggnadsnämnder ska se till att ha tillgång "personal i den omfattning och med den särskilda kompetens som behövs för att nämnden skall kunna fullgöra sina uppgifter på ett tillfredsställande sätt."²⁷ Kulturnämndernas och deras förvaltningars aktivitet i kulturmiljöfrågor varierar mycket. Enskilda tjänstemäns utbildning och yrkesinriktning påverkar i hög grad aktivitetsnivån, liksom i vilken mån enskilda politiker "brinner" för frågorna. Vissa kommuner remitterar plan- och bygglov till länets regionala museum, men i vilken mån museerna deltar i det kommunala samhällsplaneringsarbetet varierar mycket. Kulturmiljöfunktionen vid länsstyrelsen i Skåne län lät under år 2000 producera en rapport om det kommunala kulturmiljöarbetet i länet, som en del i arbetet med miljömålet "God bebyggd miljö". I rapporten redovisas stora skillnader mellan hur länets olika kommuner hanterar frågorna och vilken kompetens man har tillgång till.²⁸

Museerna

Landets regionala och kommunala museer är viktiga parter i kulturarvsfrågor. Museerna är kunskapsinstitutioner med digra arkiv, som bidrar med kunskap om sitt läns eller sin kommuns historia och utveckling. Museerna gör byggnadsinventeringar, upprättar bevarandeprogram och arbetar med rådgivning och uppdragsverksamhet inom kulturmiljöområdets alla verksamhetsområden. Regeringen konstaterade i början av 1990-talet att ansvarsfördelningen mellan landets länsstyrelser och regionala museer var oklar, och RAÄ fick i uppdrag att arbeta fram en roll- och ansvarsfördelning för kulturmiljöområdet, och verka för att fördelningen fungerar, något man ägnade intensivt arbete under hela 1990-

²⁵ PBL 1 kap 7§, SFS 1987:10

²⁶ Årsredovisning 1999 länsstyrelsen i Gävleborgs län sid 41

²⁷ PBL 11 kap 4§, SFS 1987:10

²⁸ C Lagerfalk: Kulturmiljöarbete i skånska kommuner. Delprojekt inom miljömålsprojektet nya miljömål för Skåne.

talet. Arbetsordningen ska vara att länsstyrelserna ska syssla med myndighetsutövning, och museerna med kunskapsuppbyggnad, vård och kunskapsförmedling inom kulturmiljöområdet. Museerna har också en viktig roll som uppdragstagare och remissinstanser åt stadsbyggnadskontoren och byggnadsnämnderna i länets kommuner. I vilken grad som kommunerna väljer att skicka ärendena på remiss till museerna för yttrande, eller utnyttja museernas kompetens på andra sätt, varierar dock mycket starkt landet runt, liksom benägenheten att faktiskt ta till sig vad museet anför inför ett beslut.

De kommunala museerna är finansierade helt av sina kommuner, ibland med tillskott av smärre summor från landsting och stat. De regionala museerna finansieras huvudsakligen av sina regionala huvudmän och i varierande grad av länets kommuner. Ett regionalt museums "värdkommun" bidrar i allmänhet med en ganska stor summa. Länsstyrelserna bidrar ibland till delfinansiering av de regionala museernas verksamhet genom att uppdrag finansieras med de anslag för kulturmiljövård som länsstyrelserna förfogar över. Dessutom har de regionala museerna statsbidrag, i allmänhet mellan 2 och 3 miljoner kronor, som brukar utgöra ca 10 % av museernas totala budget. Bidragen fördelas av Statens kulturråd i samråd med Riksantikvarieämbetet. I RAÄ:s regleringsbrev för år 1999 och 2000 hade man som ett generellt mål rörande de regionala museerna:

Målet är att Riksantikvarieämbetet skall vara samlade och pådrivande i kulturmiljöarbetet samt skapa och utveckla uppslutning kring en effektiv och funktionell roll- och ansvarsfördelning mellan det egna verket, länsstyrelserna och de regionala museerna. Riksantikvarieämbetet skall tillsammans med Statens kulturråd bl.a. genom bidragsfördelning till de regionala museerna understödja museernas arbete med att bygga upp kunskaper om länets kulturhistoria samt bygga upp samlingar som speglar regionens kulturarv, bevara och vårda dessa samlingar och medverka i vården av den yttre kulturmiljön, förmedla kunskap och upplevelser om kulturarvet som kan ge människor kulturell identitet.²⁹

Återrapporteringen till regeringen ska innehålla redovisningar av vilka insatser som gjorts för en effektiv roll- och ansvarsfördelning inom kulturmiljösektorn, samt analys av resultaten.

I regleringsbrevet för år 2001 har förändringar gjorts beträffande de regionala museerna. Beskrivningen av målet för arbetet är mindre detaljerat, och två "nya" aktörer har inträtt, kommunerna och de centrala kulturarvsinstitutionerna:

Målet är att Riksantikvarieämbetet skall vara samlade och pådrivande i kulturmiljöarbetet och tillsammans med Statens kulturråd bl.a. genom bidragsfördelningen understödja de regionala museernas arbete. Riksantikvarieämbetet skall vidare arbeta för att utveckla samspelet mellan den statliga kulturmiljöorganisationen, kommunerna och de centrala kulturarvsinstitutionerna.³⁰

Detta skall återrapporteras i årsredovisningen. Dessutom finns i regleringsbrevet för 2001 ett uppdrag rörande de regionala museerna som "Övrig återrapportering".

²⁹ Regleringsbrev för Riksantikvarieämbetet 1999 sid 85, Regleringsbrev 2000 sid 87-88

³⁰ Regleringsbrev för Riksantikvarieämbetet 2001 sid 80

Riksantikvarieämbetet skall analysera och bedöma de regionala museernas verksamhet inom kulturmiljöområdets verksamhetsgrenar. Riksantikvarieämbetet skall därvid samråda med Statens Kulturråd.³¹

Riksantikvarieämbetet har alltså återkommande uppdrag från regeringen att samverka med de regionala museerna. Museerna å sin sida har inte något generellt krav från sina huvudmän att samarbeta med RAÄ.

Även om det är museernas roll att vara kunskapsinstitutioner så är det flera av landets länsstyrelser som framhäver sin roll som just kunskapsinstitution. Till exempel skriver länsstyrelsen i Skåne län i sin övergripande verksamhetsplan för år 2001 att länsstyrelsens ambition är att länsstyrelsens roll som kunskapsorganisation skall utvecklas.³²

Frivilliga och opinionsbildare

Förutom alla institutioner, myndigheter och officiella beslutsfattare på olika nivåer spelar de frivilliga krafterna en mycket stor roll i konstruerandet och vidmakthållandet av kulturarvet. I ett par av de ärenden som beskrivs senare i texten har de haft en avgörande roll, antingen som direkt ansvarstagare för ett stycke kulturarv, eller som påtryckargrupper på beslutsfattarna. Inom ramen för detta arbete har det inte varit möjligt att kartlägga de frivilliga insatsernas betydelse för beslutsprocessen i de olika ärendena, men det är snabbt konstaterat att den är avsevärd. Vidare spelar massmedier en betydande roll i opinionsbildningen. Medier anlägger gärna ett konfliktperspektiv i sitt sätt att beskriva verkligheten, och då blir ju ett ärende intressant om stat och kommun, eller kommun och enskild, kommer på kollisionskurs.

Andra aktörer

Det finns ett fåtal privata företag som arbetar med kulturmiljövård. Förändrade upphandlingsregler för arkeologi har möjliggjort en privat marknad, och det finns också ett antal företag som arbetar med kvalificerad byggnadsvård och utredningsarbete inom kulturmiljövården på ungefär samma sätt som de regionala och kommunala museerna gör.

³¹ Regleringsbrev för Riksantikvarieämbetet 2001 sid 84

³² ÖVP för länsstyrelsen i M-län för 2001, sid 5, 8

STYRDOKUMENT

Ett antal styrdokument finns i kulturmiljöbranschen – myndighetsinstruktioner, regleringsbrev, verksamhetsplaner och så vidare. Myndigheternas styrdokument utformas efter den statliga kulturpolitikens mål. Svante Beckman har i en artikel skärskådat 1995 års kulturutredning, Kulturpolitikens inriktning. Hans slutsatser är att "kulturarvet är ett svårmoderniserat politikområde, svårt att rationalisera i moderna former." Skälet för detta är de starka band mellan kulturarvsbevarande och nationsbyggande som Beckman ser, och som han menar att den nutida staten har mycket svårt att handskas med.³³ Kulturutredningen resulterade i ett par propositioner, senast Kulturarvspropositionen.

Kulturarvspropositionen

Styrdokumentet kan ses som vägen mellan teori och praktik, instruktioner om hur myndigheterna ska arbeta för att den statliga kulturpolitiken ska genomföras. Den senaste kulturpolitiska viljeyttringen vad gäller kulturmiljöområdet är propositionen 1998/99:114 "Kulturarv – kulturmiljöer och kulturföremål", som riksdagen beslutade om 28/4 -00. I propositionen presenterades nya mål för kulturmiljöverksamheten i landet. De dittills gällande härrörde från propositionen Kulturmiljövård (1987/88:104). Regeringen såg efter kulturutredningen i mitten av 1990-talet anledning att modernisera målen för kulturmiljöområdet, men man påpekar också att förnyelse av målen inte kräver utökning av resurser till verksamheten.³⁴ I propositionen formuleras de nya nationella målen för kulturmiljöarbete på följande sätt:

- Ett försvarat och bevarat kulturarv
- Ett hållbart samhälle med goda och stimulerande miljöer och med kulturmiljöarbetet som en drivande kraft i omställningen
- Allas förståelse, delaktighet och ansvarstagande för den egna kulturmiljön
- Nationell och internationell solidaritet och respekt inför olika gruppers kulturarv

Jämfört med de tidigare målen betonas nu demokrati, solidaritet och vägen mot det hållbara samhället. Tidigare hette det bland annat att målet för den statliga kulturmiljöorganisationen var att stärka den lokala kulturella identiteten, möta hoten mot kulturmiljön samt att syfta till kontinuitet i utvecklingen av den yttre miljön.

³³ Beckman 1995

³⁴ Prop. 1998/99:114 Kulturarv – kulturmiljöer och kulturföremål sid 28. Det är inte alldeles ovanligt att staten framhåller just detta, att förändringar krävs men att de är möjliga att genomföra utan tillskott av mera pengar.

Myndighetsinstruktioner

De centrala myndigheternas verksamhet styrs av en förordning med instruktion för respektive myndighet. Instruktionerna är ganska kortfattade och gäller över lång tid, men ändringar görs vid behov. RAÄ:s myndighetsinstruktion har nyligen fått ett tillägg, uppdraget att vara central förvaltningsmyndighet för kulturmiljöfrågor kvarstår oförändrat, men instruktionen har kompletterats med ett ansvar för kulturarvet.³⁵ I instruktionen slås myndighetens roll fast, och här stadgas också hur myndigheten ska styras, vilka tjänstemän som utses av regeringen och vilka som myndigheten själva kan anställa och så vidare.

I myndighetsinstruktionen för landets länsstyrelser framhålls i § 1 att länsstyrelsen ska ansvara för den statliga förvaltningen i länet, och i § 2 att länsstyrelsen ska svara

för att länet utvecklas på ett sådant sätt att fastställda nationella mål får genomslag, samtidigt som hänsyn skall tas till regionala förhållanden och förutsättningar. Länsstyrelsen skall särskilt med ett samlat regionalt perspektiv i länet samordna olika samhällsintressen inom myndighetens ansvarsområde.³⁶

Regleringsbrev

I slutet av varje år får alla myndigheter ett regleringsbrev från "sitt" departement, i RAÄ: s fall kulturdepartementet, med mål och uppdrag för det kommande årets arbete. Kulturmiljöpropositionen har direkt påverkat RAÄ:s regleringsbrev. I regleringsbrevet för år 1999 och 2000 står bland annat att målen för "den statliga kulturmiljöorganisationen" bland annat är att "stärka den lokala kulturella identiteten". Regleringsbrevet för år 2001 har anpassats efter kulturmiljöpropositionen, och de fyra målen ovan är inskrivna. Begreppet "den statliga kulturmiljöorganisationen" har utgått, istället talas om "verksamheten inom kulturmiljöområdet" – en betydande breddning av begreppet, samtidigt som det är en anpassning till verkligheten. Likaså har allt tal om identiteter utgått. Vad som sägs om RAÄ:s samverkan med de regionala museerna har berörts ovan. Andra uppdrag rör till exempel arbetet med industrisamhällets kulturarv, där man i flera år haft i uppdrag att samla in och bearbeta material från länsstyrelser och centrala kulturarvsinstitutioner.

Myndigheterna lämnar årsredovisningar till sina respektive departement som svar på regleringsbreven. Riksrevisionsverket granskar årsredovisningarna, med avseende på hur respektive myndighet har uppfyllt sina mål och de uppdrag de fått av regeringen. RRV sammanställer sedan en rapport om de olika myndigheternas resultat och måluppfyllelse, som bland annat ligger till grund för den kommande budgetpropositionen. Även andra former av åiterrapporteringar av givna uppdrag förekommer än i årsredovisningarna. RAÄ får årligen ett antal uppdrag som ska redovisas till departementet vid olika tider på året.

³⁵ Prop. 1998/99:114, sid 20

³⁶ SFS 1997:1258, förordning med länsstyrelseinstruktion

Länsstyrelsernas regleringsbrev omfattar många verksamhetsgrenar. I länsstyrelsernas regleringsbrev för år 2001 är det första målet för verksamhetsområdet Kulturmiljö:

Kulturarvet skall vara en del i arbetet för regional utveckling, bl.a. i samband med arbetet med miljö- och landsbygdsprogrammet, strukturfonder och regionala tillväxtavtal.

Åttersrapporteringen ska innehålla en redovisning av

hur kulturmiljöns resurser och kompetens används i arbetet för regional utveckling, såväl inom den egna myndigheten som i förhållande till andra statliga myndigheter, kommuner och andra aktörer.

Länsstyrelserna har också ett uppdrag att till Riksantikvarieämbetet

redovisa och bedöma insatser och resultat i arbetet med att uppmärksamma, ta till vara och utveckla industrisamhällets kulturarv. I redovisningen skall särskilt beaktas hur samverkan över myndighets- och institutionsgränser påverkat resultatet av insatserna. En översiktlig redovisning skall lämnas av hur länets aktörer arbetar med frågor som rör industrisamhällets kulturarv.³⁷

Uppdraget som rör industrisamhällets kulturarv har funnits i flera år. Det första målet som rör regional utveckling är en följd av arbetet med regionala tillväxtavtal. Länsstyrelsernas regleringsbrev kan innehålla specifika uppdrag för olika län. Länsstyrelsernas årsredovisningar ser likadan ut landet runt och är lätta att jämföra med varandra. De ska alltid innehålla en återrapportering för varje verksamhetsområde om tillståndet i länet, de viktigaste prioriteringarna och insatserna under året och en bedömning av länsstyrelsens resultat. Oavsett hur länsstyrelserna är organiserade i avdelningar eller sektorer ska redovisningarna följa de verksamhetsområden som regeringen slagit fast. I många fall finns årsredovisningarna att läsa och hämta hem på länsstyrelsernas hemsidor.

Myndigheternas verksamhetsplaner

Inför varje år gör myndigheterna verksamhetsplaner, med egna mål för verksamheten. I RAÄ:s verksamhetsplaner presenteras inledningsvis myndighetsinstruktionen, som utgör basen för arbetet. I ett inledande förord kommenteras aktuellt arbete.

I verksledningens förord i verksamhetsplanen för år 2000 kan man läsa om det interna arbetet med att "skapa en gemensam värdebas för planeringen av insatserna år 2000." Syftet med verksamhetsplanen är att ge alla en överblick över årets förväntade arbetsinsatser. Vidare ska den "öka allas insikt och beredskap för förändringar och nya krav som kan komma att ställas på oss som individer och på organisationen som helhet." Ambitionen är att verksamhetsplanen inte bara ska vara ett dokument, utan att verksamhetsplaneringen ska vara en process inom myndigheten som genom kontinuerligt återkommande uppföljningar och

³⁷ Regleringsbrev för budgetåret 2001 avseende länsstyrelserna mm, regeringsbeslut 2000-12-14, Fi2000/4546

omprövningar ska hållas levande. Processen ska vara ett stöd för alla att göra "ett så gott arbete att kulturarvsfrågorna får än större genomslag i dagens samhällsklimat."³⁸

Både planen för år 1999 och 2000 inleds med att myndighetens verksamhetsidé presenteras: "Riksantikvarieämbetet verkar aktivt för att kulturmiljön och kulturarvet bevaras, berikas och brukas av människor nu och i framtiden."³⁹ I verksamhetsplanen för år 2001 finns dock inte denna verksamhetsidé presenterad.

Riksantikvarieämbetets ambition med verksamhetsplanen för år 2001 är att konkretisera de av regeringen fastställda målen för kulturmiljöverksamheten i landet i delmål för de olika avdelningarna vid myndigheten. I inledningen skriver riksantikvarien att strategier och prioriteringar för år 2001 bygger på "en stark tilltro till att samhället och medborgarna behöver vår kompetens och vår kunskap."⁴⁰

RAÄ:s verksamhetsplaner innehåller förutom de mål som ställs upp i regleringsbrevet ytterligare prioriterade uppgifter. För år 2000 var det särskilt projektet Fornminnesinformation, Utveckling av RAÄ:s IT-strategi, omorganisation av kulturmiljöavdelningen, satsning på Gamla Uppsala Historiskt Centrum och renovering av lokaler.⁴¹

De regionala museernas styrdokument

Formerna för de regionala museernas verksamhetsplaner och årsberättelser/årsredovisningar varierar mycket, och är därför svårt att jämföra dokumenten med varandra. Dokumenten är inte heller alltid självklart lättillgängliga för utomstående. Några av de regionala museerna ingår i sitt landstings kulturförvaltning, de flesta är stiftelser, ett är en förening och ett är ett bolag.⁴² Hur museerna styrs påverkar hur deras verksamhetsplaner och årsredovisningar ser ut.

De regionala museerna är inte inlemmade i det statliga styrsystemet på annat sätt än genom statsbidragsförordningen – detta trots Riksantikvarieämbetets tal om "regionorganisation", och de krav på stöd till och samverkan med de regionala museerna som man har i sina regleringsbrev. Fram till 1976, när den nuvarande ordningen med länsantikvarien infördes, var RAÄ tillsynsmyndighet över landsantikvarierna, och hade därmed formell rätt och anledning att engagera sig i museernas kulturminnesvårdande verksamhet (Zachrisson

³⁸ Riksantikvarieämbetet Verksamhetsplan för år 2000 sid 2

³⁹ RAÄ utvecklingsplan 1999 -2001 med verksamhetsplan 1999 sid 8, Verksamhetsplan för år 2000 sid 4

⁴⁰ RAÄ Verksamhetsplan för år 2001 sid 3

⁴¹ RAÄ Verksamhetsplan för år 2000 sid 17

⁴² Sörmlands museum ingår i kulturförvaltningen i Sörmlands län, Norrbottens museum på samma sätt i Norrbotten. Västerbottens museum är ett aktiebolag. Kulturen i Lund är en förening

1998:16). Men idag kan förhållandet mellan RAÄ och de regionala museerna formellt beskrivas som en envägskommunikation, där det centrala verket har ett uppdrag men inte museerna.

Statsbidragsförordningen är mycket kortfattad och ganska vagt formulerad.

Statsbidraget till regionala museer skall syfta till att stödja museerna i deras uppgift att samla in, bearbeta och förmedla kunskaper om regionens kulturarv, dess konstutveckling samt om samhället och miljön i övrigt. Bidraget skall ge museerna möjlighet att ta det ansvar för kulturmiljöarbetet som vilar på dem.⁴³

Vad som avses med "det kulturmiljöarbete som vilar på dem" är svårt att hitta någon definition av. Propositionen Kulturpolitik talar i allmänna ordalag om hur de regionala museernas statsbidrag ska användas för länets kulturmiljövård: "I övrigt bör liksom hittills en del av det statliga bidraget till de regionala museerna avse läns museernas uppgifter i kulturmiljöarbetet."⁴⁴ Länsstyrelsernas kulturmiljöfunktioner har i flera år i sina årsredovisningar beskrivit hur samverkan med länets regionala museer har utvecklats, men något liknande krav på museerna att redovisa denna samverkan finns inte. Att effektiviteten i samarbete mellan länsstyrelserna och det/de regionala museer/museerna inom ett län är mer eller mindre god är efter genomläsning av ett antal årsredovisningar från några olika länsstyrelser lätt att konstatera. Även förhållandet länsstyrelser – regionala museer skulle kunna beskrivas som formellt sätt en envägskommunikation.

Möjligen är det begreppet "kulturmiljöarbete" som används både i statsbidragsförordningen och i propositionen som krånglar till vilka krav staten ska/kan ställa på de regionala museerna, genom att det genom sin bredd också är otydligt. Begreppet sträcker sig över många grenar av verksamheter, till exempel utställningar och pedagogisk verksamhet. "Kulturmiljöarbete" kan tolkas mycket friare än begreppet kulturmiljövård, som för många associeras med en verksamhet relaterad till myndighetsuppdrag och lagstiftning.

Statens kulturråd har nyligen låtit chefen för Bohusläns museum, Hans Manneby, analysera de regionala museernas roll i den statliga kulturpolitiken i en rapport. Där beskrivs statens förväntningar på museerna och hur de formuleras bland annat på följande sätt:

Statens museimål och förväntningarna formuleras i olika sammanhang. De går att utläsa ur kulturpropositionen, budgetpropositioner, regleringsbrev och den nya statsbidragsförordningen. Men här får man knappast någon glasklar bild av målstrukturen och dess innehåll. Det är istället en intrikat mål- och bidragssituation som tornar upp sig på den statliga sidan (Manneby 2001:46).

⁴³ SFS 1996:1598

⁴⁴ Manneby sid 49

Han konstaterar vidare att de verksamhetsmål som återfinns i regleringsbrev – som ju dock riktas till myndigheter och inte till museer – är det närmaste man kan komma

... en någorlunda samlad och konkret bild av syftet med statsbidraget. En genomgång av detta tämligen intrikata material ger dock ingen klar bild av syftet med statsbidraget. Målen framställs allt för allomfattande och otydliga och inbjuder knappast till någon konkret resultatuppföljning. (Manneby 2001:51)

REDSKAP

Om kulturmiljövård handlar om att säkerställa fortlevnaden av ett urval fysiska miljöer inför framtiden, vilka instrument finns det då för detta? Lagstiftningen och terminologin på området är svåröverskådlig. Det är främst två lagar det handlar om – Plan- och bygglagen (PBL) samt Lagen om kulturminnen (KML). Ingen av dessa båda lagar är överordnad den andra, utan de verkar parallellt. Kulturminneslagen kan sägas vara statens instrument, i och med att det är länsstyrelserna som fattar beslut enligt KML, medan PBL däremot kan beskrivas som kommunernas instrument.⁴⁵

Kulturminneslagen omfattar fornlämningar, byggnadsminnen, kyrkliga kulturminnen och kulturföremål. Dess inledande paragraf är ofta citerad:

Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.⁴⁶

I lagens inledning sägs också att länsstyrelsen har tillsyn över kulturminnesvården i länet, och att RAÄ har överinseende över kulturminnesvården i landet. Detta innebär att RAÄ har möjlighet att överklaga beslut av domstol eller annan myndighet.

Byggnadsminnesförklaring

I den följande texten diskuteras frågan om **byggnadsminnesförklaring** enligt kap 3 KML i några fall. Det är länsstyrelserna som fattar beslut om att en byggnad eller anläggning som är "synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde" kan bli byggnadsminne. I allmänhet remitteras förslaget om byggnadsminnesförklaring till det regionala eller kommunala museet innan beslut, och många gånger också till Riksantikvarieämbetet. I beslutet om byggnadsminnesförklaring ska det anges hur objektet ska vårdas och underhållas. Ändring av ett byggnadsminne kräver tillstånd från länsstyrelsen. Byggnader i statlig ägo kan också bli byggnadsminnen, det är då regeringen som fattar beslut och Riksantikvarieämbetet som är tillsynsmyndighet. Det finns ca 1750 byggnadsminnen i Sverige – det är alltså bara en ytterst liten del av landets byggnadsbestånd som har detta starka skydd. En byggnadsminnesförklaring kan genomföras mot ägarens vilja, men i praktiken är detta omöjligt eftersom bevarandearbetet i så hög grad bygger på ömsesidigt intresse mellan ägaren och det allmänna. I propositionen Kulturarv etc påpekas behovet av översyn av lagstiftningen:

⁴⁵ I några fall är Riksantikvarieämbetet beslutande i ärenden enligt KML. Även om kommunerna har planmonopol ska länsstyrelserna enligt PBL ha tillsyn över plan- och byggnadsväsendet i länet, och Boverket den allmänna uppsikten över plan- och byggnadsväsendet i riket.

⁴⁶ Lag (1989:950) om kulturminnen mm

Regeringen finner det angeläget att finna former som utan att vara administrativt betungande eller innebära allt för stora ingrepp i äganderätten kan förbättra skyddet för den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen.⁴⁷

Urvalet av landets byggnadsminnen kan verka slumpartat, och ofta är byggnadsminnesförklaringar resultat av förutvarande hot mot en byggnad eller en miljö. Frågan om byggnadsminnesförklaring har ofta väckts i desperation när någon byggnad varit akut hotad. Länsstyrelsen har som myndighet möjlighet att under en begränsad tid förbjuda rivning av en byggnad där fråga om byggnadsminnesförklaring har väckts, även om kommunen har beviljat ett rivningslov.

I flera län arbetar länsstyrelserna aktivt med att skapa en "byggnadsminnesprofil", med en medveten ambition att urvalet av byggnadsminnen ska spegla länets historia och utveckling.

Kulturresevat och riksintressen

Dessutom finns ett skyddsinstrument i den nya **miljöbalken** kallat **Kulturresevat**. Miljöbalken ersatte 1999 en rad andra lagar, t ex naturresurslagen. Både kommuner och stat kan bilda kulturresevat. Det är ett hittills ganska oprövat instrument, men utredningar om bildande av kulturresevat pågår på flera håll i landet. Syftet med kulturresevat enligt miljöbalken är att skydda kulturlandskap präglad av äldre tiders hävd och brukningsformer och som innehåller värdefulla kulturelement som ängslador och brukningsvägar (Lundberg 1999:25).

Miljöbalken reglerar också kulturmiljövårdens **riksintressen**. Ett riksintresseområde är ett geografiskt område som i nationellt perspektiv är av mycket stor betydelse för något av de syften som anges i naturresurslagen. [Nu miljöbalken] Riksintressena räknas upp i denna lag och avses bli preciserade i en dialog mellan stat och kommun i översikts- och detaljplanering. --- Inom områdena får inte åtgärder vidtas som påtagligt kan skada de angivna värdena eller påtagligt försvåra det avsedda utnyttjandet av marken. Riksintressena bevakas av länsstyrelserna.⁴⁸

Riksintresseinstrumentet, tillkommet 1987, har under senare år granskats och diskuterats. Otydligheter i tillämpningen har skapat förvirring på många håll. RAÄ är den myndighet som har ansvar för kulturmiljövårdens riksintressen, och som på 1980-talet pekade ut riksintresseområdena och förtecknade dem, sammanlagt 1700 områden. Redan tidigt var det uppenbart att som planeringsinstrument var riksintressena rätt trubbiga. Hur ska "påtagligt skada" på ett riksintresse för kulturmiljövården påvisas? Och en lång rad erfarenheter visade att "inte ens den tydligaste motivering kan hejda en exploateringsugun kommun från att köra över

⁴⁷ Prop. 1989/99:114, s 31

⁴⁸ Nationalencyklopedin 1994

riksintressen och att det politiska systemet i sådana fall inte är rustat att ta de kulturhistoriska intressena i försvar" (Johansson 2000:19f). I teorin är bestämmelserna om riksintressen klara och koncisa, den rättsliga ställningen för kulturmiljövårdens riksintressen i planeringsprocessen är stark. Länsstyrelserna har ett myndighetsansvar för att se till att bestämmelserna i 3 och 4 kapitlet av miljöbalken beaktas i den kommunala planeringen. I plan- och bygglagens 12:e kapitel har länsstyrelserna långtgående möjligheter att korrigera kommunala beslut som rör riksintressen. Länsantikvarien i Västmanland, Birgitta Cedenhag, hävdade i en artikel i tidskriften Kulturmiljövård att länsstyrelsens formella instrument lätt blir uddlösa om inte argumentationen under processen har en sådan tyngd att påverkan är möjlig. För detta krävs enligt Cedenhag dels fördjupade riksintressebeskrivningar gjorde utifrån ett färskt kunskapsläge, dels relevant kompetens hos kommunerna (Cedenhag 2000:49).

I den rapport om kulturmiljöarbetet i skånska kommuner som länsstyrelsen i Skåne län har låtit göra är en av slutsatserna att kommunerna upplever riksintresseområdena som svårhanterliga. Beskrivningarna av riksintresseområdena och deras värden är otillräckliga (Lagerfalk 2001:24).

Regionala företrädare för kulturmiljövården har i flera år efterfrågat ökad aktivitet kring riksintressena från Riksantikvarieämbetet, som dock har varit tvungna att prioritera andra uppdrag (Remmare 2000:52, Bergils 2000:32). Regeringen gav i regleringsbrevet för år 2000 Boverket i uppdrag att redovisa "hur gränsdragningen av riksintressena enligt regeringens beslut redovisas i den kommunala översiktsplaneringen och vid behov föreslå åtgärder för att uppnå överensstämmelse" (Remmare 2000:56).

Plan- och bygglagen

Plan- och bygglagen infördes 1987 och inrymmer många möjligheter till styrning av hanteringen av det fysiska kulturarvet. Det är kommunerna som fattar beslut enligt PBL, men länsstyrelserna kan i vissa fall upphäva kommunens beslut enligt PBL. I detaljplaner kan bebyggelsen ges olika typer av skydd, till exempel så kallad q-märkning (skyddsbestämmelse) q-märkning relateras till PBL 3:12, som lyder

Byggnader som är särskilt värdefulla eller som ingår i ett sådant bebyggelseområde får inte förvanskas och ska underhållas så att deras särart bevaras.

PBL 3:10 kallas "varsamhetsparagrafen" och gäller all bebyggelse, inte bara den som i ett bevarandeprogram eller liknande dokument pekats ut som värdefull

Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadernas karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas tillvara.

Hur många byggnader som skyddas av PBL är svårt att beräkna. En uppgift från 1997 säger 3250.⁴⁹ q-märkning av en byggnad kan vara ett mycket starkt skydd mot rivning och förvanskning, men det är möjligt för kommunen att upphäva en detaljplan som man tidigare själv beslutat om. Boverket konstaterade 1998 i en rapport till regeringen, Kulturvärden i detaljplan, att kommunerna trots lagens goda möjligheter endast i begränsad utsträckning använder sig av möjligheten att skydda kulturminnen och kulturmiljöer med hjälp av PBL.

Sverker Janson pläderade 1974 för just ett tydligare ansvarstagande hos kommunerna (Janson 1974:198). Bland annat genom införandet av plan- och bygglagen fick kommunerna tydligare redskap för kulturmiljövård än vad dess föregångare på lag- och förordningsområdet medgav.

Bidrag till kulturmiljövård

Förutom Kulturminneslagen och möjligheten att ingripa enligt PBL har länsstyrelserna ytterligare ett instrument för skydd och vård av kulturmiljöer, **bidragsgivning**. Det statliga bidraget för kulturmiljövård kallades tidigare G2-anlaget, nu benämnes det anslaget 28:27. RAÄ erhåller årligen en summa, som fördelas vidare till länsstyrelserna. För år 2001 disponerar länsstyrelserna sammanlagt ca 144 miljoner kronor.⁵⁰ Pengarna kan användas för att bekosta antikvariska överkostnader vid byggnadsvårdsåtgärder, till fornminnesvård, till kulturlandskapsvård inklusive utredningar om eventuella blivande kulturreservat, för förbättrade kunskapsunderlag med mera. Hur stora summor för bidrag till kulturmiljövård som hamnar på olika håll i landet beror dels på vilka insatser staten vill prioritera, dels på kvaliteten i länsstyrelsernas ansökningar. På senare år har ett antal potter med "öronmärkta" pengar för specialdestinerade projekt, som t ex det samiska kulturarvet, fäbodrar och industriminnet fördelats.

I RAÄ:s beslut om fördelning till länsstyrelserna år 2001 sägs om bidrag till byggnadsvård: "Särskild hänsyn skall tas till bebyggelse vars kulturvärden är skyddade, hotade eller ingår i länets kulturmiljöprofil. Under 2001 ska en särskild prioritering av det industrihistoriska arvet göras." Även när det gäller ändamålet förbättrade regionala kunskapsunderlag är det industrihistoriska arvet prioriterat. Vidare säger RAÄ att medlen om möjligt bör användas för projekt som samfinansieras med t ex EU-medel, länsstyrelsens ordinarie anslag, arbetsmarknadsmedel och kommuner i syfte att öka de kulturmiljövårdande effekterna.⁵¹ Det finns alltså en tydlig ambition bakom statens bidragsgivning inom området, och uppföljning görs kontinuerligt. Länsstyrelserna rapporterar till RAÄ hur pengarna används, som sammanställer och rapporterar till regeringen.

⁴⁹ Fastigheter med kulturskydd s 32

⁵⁰ Dessutom finns ytterligare ca 100 miljoner kronor tillgängliga för år 2001, vara RAÄ disponerar över ca 42 miljoner för ersättningar vid bland annat arkeologiska undersökningar, ersättningar vid fyndinlösen, inträngsersättning vid kulturreservat, ersättningar i samband med byggnadsminnesförklaringar, olika projekt osv.

⁵¹ RAÄ beslut 2001 01 23, dnr 342-4309-2000

I vissa kommuner finns **kommunala bidrag** för vård och upprustning av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, och många kommuner stimulerar också fastighetsägares intresse för vård av kulturarvet genom olika former av priser och stipendier.

TEORI OCH VERKLIGHET

Staten uttrycker alltså en tydlig vilja på kulturarvsområdet i olika styrdokument – men märks statens ambitioner i verkligheten? Många pekar på en klyfta mellan dels teori och praktik, dels mellan stat, eller professionella kulturarvsförvaltare, och allmänhet.

Den tidigare mycket förenklat redovisade bokstavsfloran ger en fingervisning om vilken förvirring som lätt uppstår kring bevarandefrågor. Från statens sida har man iakttagit detta och i Kulturmiljöpropositionen berörs det i ett internationellt perspektiv relativt svaga skyddet för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Sverige. Detta, skriver man, torde till viss del ”ha att göra med en i detta hänseende omständlig lagstiftning. Det svaga skyddet svarar inte mot det folkliga intresset för byggnadsvården ---.” Vidare konstaterar man, med hänvisning till Boverkets rapport, att kommunerna bara sällan använder sig av möjligheten att skydda kulturhistoriska bebyggelsemiljöer genom de instrument som finns i PBL. I propositionen spekulerar man dock inte över orsakerna till detta, annat än att man konstaterar att planläggning normalt inte sätts igång enbart för att värna kulturvården.⁵² I flera av de dokument som använts som källmaterial för denna framställning framskymtar dock det lätt formulerade men svårlösta problemet att kommunerna helt enkelt inte har tillgång till tillräcklig kompetens på området.

Det har också i ett flertal fall visat sig att det som lagarna stadgar är en teoretisk överbyggnad, som ofta får vika i praktiken. I de komplicerade överklagansprocesserna som dras genom alla förvaltningsdomstolar är det inte ovanligt att de högre rättsinstanserna till stor hjälp för kulturmiljövårdens företrädare dömer på ett sätt som går stick i stäv med lagens intentioner.

Jonas Grundberg menar att överensstämmelse saknas mellan hur den officiella retoriken i form av lagstiftning på kulturarvsområdet uttrycks, och hur den praktiska verkligheten ser ut. Detta ser han som ett misslyckande för de politiska målsättningarna om en mer utvidgad och samhällsrelevant kulturmiljövård. ” --- det uppstår en klyfta mellan vad som sägs och vad som görs” (Grundberg 1999:88).

Eva Dahlström visar hur klyftan mellan retorik och praktik fanns redan på 1970-talet. 1974 års kulturpolitiska beslut påverkade intentionerna i till exempel arbetet med kulturhistoriska inventeringar, men några resultat synliga i kulturminnesvårdens inarbetade praktik förmärktes inte (Dahlström 2001:48).

⁵² Prop. 1998/99:114, Kulturarv – kulturmiljöer och kulturföremål, sid 31

Även Kristian Berg konstaterar, och kritiserar, klyftan mellan den professionella kulturmiljövården och den folkliga acceptansen som han menar finns. Han menar att kulturmiljövårdens företrädare formulerar värderingar som präglas allt mer av en inomvetenskaplig definition, och därmed blir relaterade till en kod som bara de invigda känner. "Kulturhistoriskt värde har blivit ett gummibegrepp som bara kan uttolkas av den egna professionens proselyter, fjärran all demokratisk insyn och påverkan" (Berg 2000:23). Han menar vidare att den strävan efter absoluta värden och motiv som kännetecknat kulturmiljövården under de senaste 30 åren har gjort att det nu bara är en liten krets sakkunniga som har avgörandet om vad som är värt att bevara. "Därmed blir också ansvaret för hur vi värderar mycket svårare att kritisera." (aa:24) Berg menar att resultatet av kulturmiljövårdens arbetsätt har lett till ett gap mellan å ena sidan ett folkligt intresse och engagemang, å den andra en allt mer institutionaliserad verksamhet. Att överbrygga denna klyfta ser han som den största utmaningen för kulturmiljövården framöver.

Också chefen för Stockholms läns museum Lena Bergils har konstaterat att viljan till ett effektivt arbete som finns hos de regionala och lokala kulturmiljövårdarna stöter på patrull genom att lagstiftningen enligt henne i verkligheten inte är anpassad till bevarandeintressena (Bergils 2000:30). Hon menar vidare att kopplingen mellan miljöbalken och PBL inte är helt lätt, (aa:32) och Ann Mari Westerlind på RAÄ anför i samma publikation som Bergils och Berg att både lagtexter och förarbeten ger dålig vägledning när riksintressen ska bevakas (Westerlind 2000:33).

Det är således många som påpekar brister i samstämmigheten mellan dels teori och praktik, dels professionella och allmänhet. Kulturarvsinstitutionerna förefaller ännu inte arbeta för en förändring, åtminstone inte att döma av en rapport som Riksantikvarieämbetet presenterade hösten 2000. Rapporten är en redovisning till regeringen om hur länsstyrelser och kulturarvsinstitutioner arbetar med industrisamhällets kulturarv, och här menar RAÄ att institutionerna saknar "utvecklade tankar om hur dialogen mellan den professionella kulturarvsverksamheten och medborgarna kan utvecklas."⁵³

⁵³ Redovisning av kulturarvsinstitutioners och länsstyrelserns insatser i arbetet med industrisamhällets kulturarv, sid 4

ÄR DET NYTTIGT MED KULTURARV?

Har kulturarvet något egenvärde, eller måste det fyllas med nytta? Består dess värde av dess nyttighet? I länsstyrelsernas verksamhetsplaner och årsberättelser talas ständigt om hur kulturarvet är en resurs för länets utveckling. I länsstyrelsernas regleringsbrev för år 2001 sägs som tidigare nämnts att kulturarvet ska vara en del i arbetet för en regional utveckling. Kulturarvet nyttiggörs. Detta ligger i och för sig i sakens natur när det rör just länsstyrelserna, eftersom deras roll som statlig myndighet på regional nivå är att utveckla länet. Kulturarvets företrädare är följsamma och utvecklar en nyttans retorik.

Turistisk nytta

Turismen blir lätt det halmstrå som kulturarvets företrädare använder för att rättfärdiga fortlevnaden av objekt som är svåra att nyttja på annat sätt. Besöksnäringen ses på många håll som en framtidsbransch, och det är lätt att koppla ihop kulturarv och turism. Flera länsstyrelser påpekar den nytta kulturarvet har för länets besöksnäring.

Men alla former av kulturarv lämpar sig kanske inte för turismsatsningar. I Småland har en mängd odlingsrösen upptäckts under de senaste årens systematiska fornminnesinventering. Röjningsrösen är påtagliga vittnesmål från en period av intensiv nyodling av det småländska kulturlandskapet, men de är belägna i skogsmark där markberedning och andra moderna metoder effektivt förstör dem. Skogsnäringen hävdar att den stora mängden fornlämningsklassade rösen försvårar ett rationellt skogsbruk. I inledningen till Årsredovisningen för Länsstyrelsen i G-län år 2000 skriver landshövdingen Wiggo Komstedt:

Skogsbruket oroas av kvadratkilometer stora fornlämningsområden och jordbruket brottas med biotopskyddet som innebär skydd av alla de säkerligen mer än 1000 mil stenvägar som finns i vårt odlingslandskap. I dessa båda fall finns emellertid respekt för förfädernas spår även om man inte helt kan acceptera att det kan få konsekvenser för de agrara näringarna. Skog och mark måste även i framtiden kunna brukas rationellt.⁵⁴

Kan röjningsrösen nånsin göras nyttiga för att försvara sin position som kulturarv? Kommer det att komma turister till de småländska skogarna som vill se på röjningsrösen? De är klassade som forn lämningar och har därmed ett absolut värde. Även industrisamhällets kulturarv innehåller många element som är onyttiga. Bostadshuset i Porjus som saknar invånare är ju inte särskilt nyttiga när de står tomma.

Det finns också en "symbolisk" nytta med kulturarvet. Spannmålslagerhuset i Eslöv bidrar med sin väsentliga höjd (35 meter) till att skapa Eslövs profil, samtidigt som huset är ett

⁵⁴ Årsredovisning 2000, Lst G-län s 6

konkret vittnesmål om tillgång och efterfrågan på livsmedel under en gången kristid. Speciellt tydligt är kulturarvets symboliska innehåll i Porjus, där den gamla kraftstationen symboliserar dels framväxten av det moderna Sverige, dels håller myten om de "hårdföra män" som under stora umbäranden arbetade i ödemarken vid liv. En av grundarna av Porjus arkivkommitté har skrivit i en artikel att Porjus kraftstation är en av de första komponenterna i utvecklingen mot det "tryckknappssamhälle" vi lever i idag.⁵⁵

Kulturarvet som livboj på en gungande sjö

Samtidens föränderlighet anges ofta som ett skäl för att syssla med kulturarvsbevarande. I regeringens prop. 1998/99:114 sägs i avsnittet om kulturmiljöverksamhetens mål och inriktning att synsättet i lagen om kulturminnen från 1988, att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön fortfarande har giltighet "Snarare har dess betydelse ökat inför trycket av en fortsatt snabb samhällsomvandling."⁵⁶ Här slår alltså regering fast att kulturarvet har en funktion i ett samhälle som präglas av föränderlighet. Bland de sju mål för en nationell kulturpolitik som fastställdes vid 1996/97 års riksmöte finns ett som behandlar kulturarvet. Här sägs att "Kunskap om kulturarvet är särskilt viktigt vid snabba samhällsförändringar".⁵⁷

RAÄ beskriver i sin utvecklingsplan 1999 – 2001 förutsättningarna för sitt arbete

Kulturarvsfrågorna är viktiga idag då förändringsvinden blåser starkt. Sveriges inträde i EU innebär för var och en en diffus men konkret kännbara behov av att ha en tydlig egen kulturell identitet som bas. Millenniumskiftets idéer och tankar om framtid och gången tid ger frågorna om arv och identitet, kontinuitet och förändring, kunskap och historisk förankring hög aktualitet.⁵⁸

Både i verksamhetsplanen för år 2001 och i andra dokument från RAÄ, länsstyrelser och museer talas om samtiden i termer av föränderlighet. Samtiden sägs vara karakteriserad av "den allt snabbare omvandlingen i samhället".⁵⁹ I denna föränderliga samtid påstås kulturarvet stå för värden som är nödvändiga för människor. Museiverksamhet och kulturmiljövård blir ett svar på människors förmodade behov av stabilitet i ett föränderligt samhälle. Till exempel hävdar Hans Manneby i en rapport från Statens kulturråd "Idag präglas vårt samhälle av stora förändringar."⁶⁰ Att gårdagens samhälle skulle vara mindre föränderligt, framhålls inte, liksom man inte heller redovisar något sätt att mäta föränderlighet på. Sju år tidigare påstod länsstyrelsen i Norrbotten något liknande. "Idag förändras vår omgivning snabbare än på mycket länge --- Just i detta skede blir det viktigare än någonsin att arbeta för ett bevarande av vårt kulturarv."⁶¹

⁵⁵ Porjus Kraft nr 4 sid 2

⁵⁶ Prop. 1998/99:114, Kulturarv – kulturmiljöer och kulturföremål, sid 19

⁵⁷ Manneby 2001:47

⁵⁸ "På spaning efter framtiden." Riksantikvarieämbetets utvecklingsplan 1999 – 2001. sid 3

⁵⁹ Riksantikvarieämbetet Verksamhetsplan 2001:6

⁶⁰ Manneby 2001:60

⁶¹ Viklund 1994:3

Även när det gäller påståendet om samtidens föränderlighet är det dåligt ställt med konkretionen. När började det "idag" som det ofta hänvisas till? Hur länge förväntas detta "idag" pågå? Svante Beckman ser resonemanget där kulturarvet anses bidra med rötter och upplevelser av lugn och trygghet i en orolig modern tid som en direkt produkt av moderniseringsprocessen (Beckman 1993:64). Det måste nog betecknas som rätt anmärkningsvärt att en sektor som säger sig stå för kunskap om historien själv uttrycker ett så oreflekterat förhållande till just historien, och har en sådan brist på insikt i den moderniseringsprocess som skapat marknaden för det kulturarvsbevarande man försörjer sig på. Under hela den moderna epoken har samtiden alltid karakteriserats av föränderlighet. Graden av föränderlighet är i det närmaste omöjlig att mäta. Under 1860-talet genomfördes ett antal reformer som förändrade samhället i grunden – stadsfullmäktigereformen 1863, ståndsriksdagens avskaffande 1866, näringsfrihetens införande 1868. Samtidigt byggdes järnvägarna ut, städerna industrialiserades och landsbygden omstrukturerades. Liknande exempel kan radas upp från varje decennium av 1800- och 1900-talen. När är förändringstakten hög eller låg? Just föränderligheten kan sägas vara något karakteristiskt för ett demokratiskt samhälle, där det finns en ständig strävan att nå bort från det statiska. 1860-talets alla reformer var led i utvecklingen mot ett demokratiskt samhälle. Paradoxalt nog upplevs kulturarvssektorn ofta av utomstående som bestående av personer och organisationer som inte vill förändring, utan som vill det statiska.

I Riksantikvarieämbetets aktuella omvärldsanalys – den är producerad våren 2001 – finns rubrikerna "Region i förändring" och "Stora och snabba förändringar". Här redogörs för ett antal påtagliga och aktuella förändringar i samhället som påverkar de fält som RAÄ arbetar med, till exempel skilsmässan mellan kyrka och staten, bolagisering av SJ och Banverket osv. Däremot avhåller man sig i detta dokument från att göra uttalanden om kulturarvets nödvändighet som referenspunkt i en föränderlig samtid.

Av de län som har studerats i det här arbetet har Norrbottens län varit "flitigast" med att producera kulturmiljöprogram. Genomgående i dessa är talet om behovet av rötter, och hur kulturarvet kan bidra till att norrbottningarna blir stolta över sin identitet.

Idag, när kulturer och subkulturer uppkommer, sprids och möts i en takt som aldrig förr, är det än viktigt att något finns kvar av det som är våra rötter, våra specifikt norrbottniska grundvalar. --- I kulturlandskapets och kulturmiljöns olika delar kan vi finna kunskap om vår historia och därigenom lära oss mer om oss själva och vår identitet som Norrbottningar (Norrbottens synliga historia sid 11 och 12).

I Norrbottensprogrammet betonas kulturarvets roll som lärobok och som utgångspunkt för reflektion över allmänmänskliga problem. "En ökad kunskap om kulturarvet leder till en bättre förståelse av dagens samhällsproblem" (s 40).

Ett annat sätt att se på kulturarv och snabb samhällsförändring är synen på kulturarvet som en ändlig resurs. Ett alltför girigt utnyttjande av kulturarvet, eller brist på omhändertagande av det, som kan bli fallet om samhället verkligen är så föränderligt som hävdas, gör att kulturarvet riskerar försvinna eller omvandlas till oigenkännlighet – eller något nytt. Om detta verkligen innebär en samhällsfara tål att diskuteras. I Norrbottensprogrammet påpekas just ändligheten. "Kulturlandskapet är i hög grad en ändlig resurs. Norrbotten kan inte ges ut i en ny upplaga eller kopieras på en kopieringsmaskin, när den gamla är sliten och utnött" (sid 11).

Kulturarvet bör dock rimligen ses som något som till sin natur är föränderligt. Skilda samhällsföreteelser kan plötsligt inlemmas däri. Nya generationer medborgare skapar nya kulturarv – det som varit länge försvunnet ger näring åt fantasin, det som försvunnit under överblickbar tid kan skapa både frustration över det som försvunnit och glädje inför det som finns kvar.

Kulturarv och identitet

En påstådd nytta med kulturarvet är att det anses stärka identiteten hos både individ och samhälle. Svante Beckman hävdade 1997 att talet om identiteter i kulturarvssammanhang kan tolkas som att det traditionella motivet till kulturarvsbevarande, nämligen nationshävdelse, ännu står kvar (Beckman 1997:20). Liksom när det gäller samhällets påstådda föränderlighet definieras eller analyseras inte begreppet identitet. Mätbarheten av en av kulturarvet stärkt identitet är naturligtvis låg. Det är värt att notera att det tidigare så ymnigt förekommande talet om identiteter i samband med kulturarvet nu möjligen är på väg ut. Det är iallafall bortplockat ur de övergripande politiska målen.

Kulturarv och tillväxt

Både i länsstyrelsernas och Riksantikvarieämbetets regleringsbrev ställs krav på att kulturarvet ska bevisas vara nyttigt för tillväxten. De olika länsstyrelserna framhåller också detta på olika sätt. Länsstyrelsen i Västmanlands län framhåller kulturarvet, och då i synnerhet det industrihistoriska arvet, som en faktor för tillväxt i länet och regional utveckling. Det industrihistoriska arvet är också en faktor som används av länsstyrelsen för att profilera länet.⁶² Man har här låtit producera en rapport om den roll länets industrihistoriska profil kan ha när det gäller att sälja Västmanlands län. Författarna skriver i inledningen att "Kulturarvet kan dels hjälpa till med att hitta 'rätt' profil och dels, genom vetenskap om kontinuiteten, forma framtida tillväxtingsatsningar på för regionen bästa sätt."⁶³

⁶² Länsstyrelsen i Västmanlands län, Årsredovisning 1999 sid 6, 8, 51, 52

⁶³ "Profilerings – en framtid för Västmanlands län" sid 5

VERKLIGHETEN

Nedan ska ett antal exempel hämtade från Skåne, Kronoberg, Gävleborg och Norrbotten beskrivas. Skälen till att just dessa län har valts är dels en önskan om geografisk spridning, dels att olika förutsättningar råder på olika håll i landet med avseende på bland annat exploateringsstryck, möjligheter till EU-bidrag och liknande, attraktiviteten för turismen etc. De exempel som beskrivs har alla bäring på det industrialiserade samhället på ett eller annat sätt. Exempelen är både generella och specifika. Den sedan länge nedlagda järnvägsstationen i Hörby representerar en mycket vanlig byggnadskategori landet runt, samtidigt som just denna byggnad innehåller unika karaktärsdrag. Lagerhuset i Eslöv är unikt, för det finns bara två sådana byggnader i hela landet kvar. Samtidigt illustrerar byggnaden ett generellt problem – hur vårda och använda storskaliga industrialiseringar som förlorat sin ursprungliga funktion? Fängelset i Gävle representerar en byggnadskategori som hör samman med det moderna industrialiserade samhället, även om det inte direkt är kopplat till industriell produktion. Stora kaserner, sjukhus och fängelser byggdes landet runt och fängelset i Gävle representerar inte något lokalt särdrag. Den ihärdiga debatten kring frågan och den ovanliga "upplösningen" som den har fått är däremot unik. Här prövas kulturminneslagens yttersta möjligheter fullt ut. Kraftverkssamhället Porjus får representera nordligaste Sverige och de specifika problem som uppstår i glesbygd. Det var staten som lät bygga upp Porjus. Idag är allt annorlunda, när f.d. Statens vattenfallsverk har bolagiserats, och de byggnader som staten en gång uppförde ägs av Jokkmokks kommun. Smalspårsjärnvägen genom Småland är ett fall som bara delvis slutade lyckligt, om man med lyckligt menar att kulturmiljövårdens argument gick hem så att objektets fortlevnad säkrades. I Kalmar län blev en del av banan byggnadsminnesförklarad, och tågen rullar sommartid. I Kronobergs län är banan nu till största delen uppriven.

Flera av "fallen" som ska beskrivas nedan representerar kulturmiljövårdens riksintressen. Alla "fallen" illustrerar den konflikt som kan uppstå mellan stat och kommun när staten utnyttjar de möjligheter som finns i kulturminneslagen och PBL för att hävda ett kulturarv som hotas av kommunala beslut. Beskrivningarna bygger på tillgängliga dokument. I alla ärenden förekommer många händelser som aldrig fästs på papper, och i synnerhet i ärenden som är svåra eller känsliga avhandlas mycket muntligen. För att få en total bild av händelseutvecklingen i de fall som ska beskrivas hade intervjuer krävts med många inblandade, något som inte har varit möjligt att genomföra inom projektets tidsramar. Det kan också vara en poäng att försöka beskriva en händelseutveckling och ett resultat endast utifrån de handlingar som enligt offentlighetsprincipen är allmänt tillgängliga.

Två av fallen har tidigare ägnats speciell uppmärksamhet av Riksantikvarieämbetet, Smalspårsjärnvägen och Porjus kraftverkssamhälle. Båda objekten finns med på den "tio-i-topplista" över Sveriges viktigaste industriminnen som RAÄ har gjort efter ett regeringsuppdrag.

SKÅNE LÄN

I Skåne län finns många aktörer i kulturarvssektorn. Länsstyrelsen har kontor i Malmö och Kristianstad. Länsledningen finns i Malmö, liksom kulturmiljö- och planfunktionerna. I länet finns 33 kommuner. En ny part i Skånes samhällsliv är Region Skåne som regionalt självstyrelseorgan, bildat 1999, som ansvarar för traditionella landstingsuppgifter och Skånes regionala utveckling.

Länsstyrelsen

Länsledningen består av landshövdingen och länsöverdirektören. Länsstyrelsen har ingen lekmannastyrelse. Länsantikvarien tillhör organisatoriskt miljöenheten.

Länsstyrelsens verksamhetsplan görs i två versioner. Ett dokument benämns ÖVP – övergripande verksamhetsplan, och anger den övergripande inriktningen på länsstyrelsens verksamhet. Detta dokument är tillgängligt via Internet. Dessutom finns interna, enhetsvisa verksamhetsplaner (EVP), där mål och prioriteringar konkretiseras för olika verksamhetsområden. Förutom de mål som staten har ställt upp i regleringsbrevet formulerar länsstyrelsen i Skåne egna mål för sin verksamhet i den övergripande verksamhetsplanen för både 2000 och 2001. En av de sju egna målen övergripande målen lyder "Varsamt förvalta och utveckla det skånska natur- och kulturarvet".⁶⁴ Kulturmiljöfunktionen anger i ÖVP som prioriterade insatser arbetet med efterkrigstidens bebyggelse inom projektet "Storstadens arkitektur och kulturmiljöer", en policy för kommande byggnadsminnesförklaringar och ett nytt kulturmiljöprogram för Skåne. Det resultat man förväntar sig av sina egna insatser är att det regionala kulturmiljövårdsarbetet blir tydligare och effektivare och att möjligheten att ta tillvara länets kulturvärden ökar.⁶⁵

Regionala museer

Flera regionala museer med statsbidrag och ansvar inom kulturmiljöområdet finns i länet: Malmö museer och Malmö Kulturmiljö⁶⁶, Kulturen i Lund, Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne samt Helsingborgs museum.⁶⁷ Dessutom finns några kommunala museer – Ystad, Trelleborg, Landskrona och Helsingborg, samt några andra lokala museer, som Österlens museum, Höganäs museum, Hörby museum etc. Vidare ett antal arbetslivsmuseer som Statarmuseet i Torup, gruvmuseet i Bjuv osv.

⁶⁴ Länsstyrelsen i Skåne län, Övergripande Verksamhetsplan för 2001, sid 7

⁶⁵ Länsstyrelsen i Skåne län, Övergripande Verksamhetsplan för 2001, sid 22-23

⁶⁶ Malmö museer har på senare år omorganiserats, så att det som tidigare hette stadsantikvariska avdelningen nu heter Malmö Kulturmiljö. Denna enhet är inte längre en del av museet utan sorterar direkt under kulturförvaltningen i Malmö.

⁶⁷ Helsingborgs museum har ett mindre statsbidrag destinerat till ekologisk kunskapsspridning. De andra nämnda museerna har "stora" statsbidrag.

De många aktörerna/museerna i Skåne gör kulturmiljöområdet svåröverskådligt för den oinvigde, och stundtals även för den invigde. Skåne som försökslän har en annan regional beslutsstruktur än andra län. Riksantikvarieämbetet fördelar hälften av statsbidraget till museerna. Därför arbetades ett avtal fram mellan berörda museer, länsstyrelsen och RAÄ under 1999, om hur varje museum skall arbeta med kulturmiljöfrågor inom länet. I sin årsredovisning 1999 skriver länsstyrelsen att avtalet kommer att få stor betydelse för det framtida, långsiktiga, offensiva kulturmiljöårdsarbetet i länet, och att en gemensam framtida verksamhetsplanering mellan museerna och länsstyrelsen ska inledas.⁶⁸ I årsredovisningen för år 2000 sägs att roll- och ansvarsfördelningen mellan länsstyrelsen och museerna ytterligare har utvecklats, och samarbetsformerna har förbättrats genom att möten och seminarier har ordnats.⁶⁹

Museerna berör inte samverkan med länsstyrelsen på samma sätt i sina årsredovisningar/verksamhetsberättelser. I sin årsberättelse för år 2000 nämner Kulturen avtalet mellan RAÄ och museerna, och sitt eget ansvar för att göra etnologiska undersökningar i länet "för att närmare lära känna den skånska befolkningen och deras syn på kulturarvet."⁷⁰ Vidare nämner man sitt utvidgade geografiska ansvar för kulturmiljöården, från Lunds stadskärna till hela Lunds kommun.⁷¹ Malmö museer och Malmö kulturmiljö producerar inga särskilda egna årsberättelser, utan det som finns att tillgå är en ganska kortfattad (25 sidor) publikation som beskriver all verksamhet under kulturförvaltningen i Malmö. Regionmuseet/ Landsantikvarien i Skåne gör årsredovisningar som till form och innehåll är jämförbart med Kulturens. Här beskrivs museets hela verksamhet på ett kortfattat och populärt skrivet sätt.

Industrisamhällets kulturarv

När det gäller 1900-talets miljöer/industrisamhällets kulturarv pågår olika aktiviteter inom länet. Inget helhetsgrepp liknande det som gjorts i Norrbotten har tagits varken från länsstyrelsen eller något av de fyra regionala museerna. Arbetet ger intryck av "spridda skurar" – dokumentationer och utredningar som gjorts har ibland karaktären av "brandkårsuttryckningar".⁷² En strävan mot ökad medvetenhet och ökad aktivitet frågorna är emellertid tydlig hos flera aktörer. På Regionmuseet/ Landsantikvarien i Skåne har en tjänst som industrianthikvarie inrättats, vilket har inneburit att museet på uppdrag av länsstyrelsen har kunnat utföra dokumentationer och utredningar i bidragsärenden, byggnadsminnesutredningar osv. Museet skriver att "Det industrihistoriska kulturarvet blir allt viktigare att bevara vid övergången till informationssamhället", dock utan att man förklarar

⁶⁸ Länsstyrelsen i Skåne län, ÅR 1999, sid 47, 48

⁶⁹ Länsstyrelsen i Skåne län, ÅR 2000, sid 55

⁷⁰ Kulturen (Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige) Årsberättelse 2000, sid 4

⁷¹ Kulturen (Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige) Årsberättelse 2000, sid 12

⁷² Till exempel gjorde Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne en dokumentation och utredning om eventuell byggnadsminnesförklaring av Jordberga sockerbruk när bruket var under nedläggning.

varför det är viktigt.⁷³

⁷³ Regionmuseets årsredovisning 2000

Hörby station

Hörby är det centrala Skånes urgamla medelpunkt och marknadsplats. Det är ett stadsbebyggt samhälle med utpräglat merkantil läggning. Önskar man träffa det lantliga Skåne och skåningen utan förklädnad, skall man resa till Hörby (Sjöbeck 1936:167).

Skåne var en gång landets järnvägstätaste landskap. En lång rad banor knöt ihop landskapets högproducerande odlingsbygder med stambanor, hamnar och förädlingsindustrier. De skånska järnvägarna var en del av landskapets industrialisering, och gav upphov till att flera nya orter växte fram som en följd av stationslokaliseringarna.

Hörby station uppfördes 1882. Byggnaden består av flera byggnadskroppar, dels en central huvudbyggnad i tegel som innehöll stationsexpedition med alla tillhörande verksamheter, samt två flyglar, där lokstallar och expedition var inhysta. Järnvägstrafiken till Hörby lades ned 1967. Kyrkan i Hörby anses vara från 1100-talet, och orten har länge haft stor betydelse som marknads- och tingsplats. När Hörby fick järnväg blev det även ett stationssamhälle. Stationen byggdes en bit ifrån torget och kyrkan, och bebyggelsen och stadsplanen kring stationen liknar i mångt och mycket andra skånska stationssamhällen. Stationens byggnadssätt är dock enligt Sveriges järnvägmuseum och andra kännare unikt för både Skåne och hela landet. Hörbys första järnväg var en så kallad ångspårväg mellan Hörby och Höör. Ångspårvägen var en billigare metod att bygga järnväg än den konventionella, och stationens utformning med två flyglar är en följd av den första järnvägstekniken på platsen. Invid stationshuset byggdes ett järnvägshotell och ett tingshus (som idag inrymmer ortens museum). De tre 1800-talsbyggnaderna bildar vad som har kallats "kulturtriangeln".

Länsstyrelsen i Skåne konstaterar rapporten om det kommunala kulturmiljöarbetet i Skåne att i Hörby finns det ingen inom de kommunala förvaltningarna som arbetar med kulturmiljöfrågor. Ärenden skickas ibland på remiss till kulturnämnden, men det är sällan som man där har några synpunkter. Byggnadsnämnden och dess förvaltning bedömer oftast själva bygglov och detaljplaner, utan råd från andra. Man arbetar i tvärssektoriella grupper med planeringsfrågor, men i grupperna finns bara representanter för de "hårda" förvaltningarna. Det har varit svårt att få representanter för kultur och social verksamhet intresserade av frågor kring fysisk planering.⁷⁴

1992 upprättades en bevaringsplan för centrala Hörby. I detta dokument har bebyggelsen klassificerats efter sitt kulturhistoriska värde, två "klasser" finns för bebyggelsen. Klass I inrymmer hus som är omistliga och ska bevaras. Stationshuset fick i bevaringsplanen Klass I med motiveringen "Vacker typisk stationsbyggnad med tidsenlig påkostad tegelornamentik.

⁷⁴ Lagerfalk 2001:18ff

Omistlig för förståelsen av tätortens utveckling och utbredning mot norr. Vackert högt och fritt läge, blickfång för Vall- och Nygatan."⁷⁵ Vid det tillfälle då bevarandeplanen gjordes användes byggnaden och platsen intill som busstation. Bevarandeplanen, som producerades av kommunens stadsbyggnadskontor, har aldrig antagits av kommunfullmäktige, och den är därmed inget särskilt hårt bindande politiskt dokument. Enligt den tidigare stadsarkitekten har bevarandeplanen ändå varit underlag i samhällsplaneringen, och respekterats inom kommunen. Dess rekommendationer har i de flesta fall följts. Hanterandet av stationen blev ett undantag från detta.

Under 1995 väcktes tankar på att utnyttja det gamla stationsområdet för bostadsbebyggelse. Tre arkitektkontor inbjöds till parallella uppdrag, för att skissa på ny bostadsbebyggelse på tomten. En förutsättning som meddelades de tre deltagande arkitektkontoren var att den gamla stationsbyggnaden inklusive sina två flyglar skulle bevaras och integreras i den nya bebyggelsen. Den befintliga bebyggelsen skulle vara styrande för hur den nya utformades. Vid presentationen av de tre kontorens förslag i januari 1996 deltog länsantikvarien i dåvarande Malmöhus län. Under 1996 påbörjades ett planarbete för området, som byggde på det vinnande förslaget. Stationshuset fick beteckningen q i utkastet till detaljplan. Emellertid avstannade planarbetet på grund av de rådande konjunkturerna, och först i slutet av 1999 återupptogs ärendet. Under tiden hände i princip inget med stationshuset, utom att dess yttre blev allt mer slitet.

Byggnaden ägdes av Hörby kommun, men såldes till det allmännyttiga bostadsföretaget Hörbybostäder för 1 kr i december 1999. I köpekontraktet mellan Hörby kommun och Hörbybostäder AB står att fastigheten säljs som renoveringsobjekt och att kommunen friskriver sig från allt ansvar vad gäller fel i fastighet och liknande. Varken i kontraktet eller i kommunstyrelsens beslut nämns något om bevaringsplanen och den klassificering som byggnaden har fått. Beslutet om försäljning fattades av kommunfullmäktige efter behandling i kommunstyrelsen. Mot förslaget till beslut i kommunstyrelsen reserverade sig tre ledamöter, en av dem skriftligen:

Kommunstyrelsen har emellertid inga garantier för att gamla stationshuset inte rivs eller undergår väsentlig, ohistorisk yttre förändring, vilket borde vara en förutsättning för försäljning.⁷⁶

I början av år 2000 presenteras detaljplaneförslag för stationsområdet. Stadsbyggnadskontoret arbetar med två alternativ, ett som medger rivning av stationsflyglarna men med skyddsbestämmelsen q och rivningsförbud för den centrala delen. I det andra alternativet ges hela byggnaden q och rivningsförbud. Under remissrundan inkommer olika synpunkter. Länsstyrelsen förordar det alternativ som innebär totalbevarande. Man skriver att förslaget på

⁷⁵ Bevarandeplan 1992 för Hörby Centrum, sid 65

⁷⁶ Beslut KS 1999-12-06, bilaga reservation från Håkan Larsson, dnr 68/99 titel 253

ett tillfredsställande sätt tillgodoser ambitionerna i kommunens bevarandeplan.⁷⁷ Samma ståndpunkt har kulturnämnden i kommunen. Flera av remissinstanserna tar inte ställning mellan de båda alternativen. Regionmuseet /Landsantikvarien i Skåne får i uppdrag av kommunen att göra en antikvarisk förundersökning av byggnaden, trots att Hörby kommun inte längre är ägare. I rapporten redogörs för byggnadens betydelse för Hörby, och de kulturhistoriska värdena i hela byggnaden beskrivs. Slutsats är att byggnaden representerar stora kulturhistoriska värden, att den är central för Hörbys historia och att den är unik i Sverige. Rapporten är samtidigt museets yttrande över detaljplanen. Efter bearbetning går planförslaget vidare för antagande, men byggnadsnämnden tar inte ställning mellan de två förslagen utan skickar båda vidare till kommunfullmäktige, där det slutgiltiga beslutet om vilket alternativ som ska väljas ska fattas.

I början av mars 2000 hålls ett samrådsmöte om detaljplaneförslaget. Mötet, där både länsantikvarien och en antikvarie från regionmuseet deltog, refereras i Sydsvenskan, och diskussionen förefaller ha varit livlig. Vid mötet hävdade Hörbybostäders representant att en renovering av flyglarna och ombyggnad av dessa till bostäder skulle innebära orimligt höga hyror. Tidningen beskrev hur regionmuseets antikvarie "talade sig varm" för flyglarna och att också stadsarkitekten och länsantikvarien hävdade det kulturella och samhällshistoriska värdet. Men ingen från kulturnämnden eller kommunstyrelsen var på plats, vilket tidningen noterade.⁷⁸

När ärendet efter samrådet går vidare till kommunfullmäktige förefaller det vara mycket bråttom, eftersom ärendet behandlas i kommunstyrelsen samma dag som i kommunfullmäktige. Kommunstyrelsen beslutar föreslå kommunfullmäktige att anta det planförslag som medger rivning av flyglarna. I planbeskrivningen står

Exploatören har bedömt att kostnaderna att renovera flyglarna är alltför hög och vill därför kunna riva dessa. Planförslaget är utformat därefter och skyddsbestämmelse endast för tegeldelen av stationshuset.

Här har alltså kommunen böjt sig för fastighetsägarens påståenden om "alltför hög" kostnad för en renovering/ ombyggnad. Kommunfullmäktige fastställer beslutet, detta efter två voteringar.⁷⁹ Hörbybostäder har hävdade att en renovering och ombyggnad av flyglarna till bostäder skulle resultera i hyror på 10 000 kr i månaden. Den ledamot av kommunstyrelsen som 1999 hade reserverat sig mot beslutet att sälja huset för 1 kr fick alltså rätt i sin reservation.

⁷⁷ Länsstyrelsens yttrande 28/3 -00, dnr 202-6276-00

⁷⁸ "Flyglarna på stationshuset kan stoppa bostadsbygge" SDS 4/3 -00

⁷⁹ Beslut i kommunstyrelsen och kommunfullmäktige i Hörby 29/5 -00

Förutom från de "formella" remissinstanserna har dessutom yttranden inkommit från Sveriges Järnvägmuseum i Gävle som fått kännedom om ärendet, och från en auktoritet på området skånska järnvägar, den pensionerade intendenten vid järnvägmuseet i Kristianstad Yngve Holmgren. Denne har skrivit en insändare som han skickat till tolv olika dagstidningar, varav flera publicerar den. Många artiklar skrivs både i Sydsvenska Dagbladet och i Skånska Dagbladet i frågan. I Sydsvenskan skriver den pensionerade lokalreportern Henry Holm en personligt hållen krönika där han starkt pläderar för ett bevarande.⁸⁰

Kan Hörby vara riksintressant?

Några skånska stationssamhällen har status som riksintressen för kulturmiljövården, bland annat Teckomatorp, på grund av sin karaktärsfulla stadsplan och bebyggelse. Hörby är inte riksintresse, men på länsstyrelsen undersöker man sommaren 2000 om inte stationsområdet i Hörby borde kunna bli det. Statusen som riksintresse avgör om länsstyrelsen ska kunna pröva planen i enlighet med PBL 12 kap 2§, och upphäva kommunens beslut genom ett förordnande enligt PBL 12:4. Länsstyrelsen meddelar kommunen sina avsikter, och tillskriver samtidigt både Riksantikvarieämbetet och Boverket i frågan. I länsstyrelsens beskrivning av stationsmiljön i Hörby framhålls det unika i att både stationen, järnvägshotellet och tingshuset är bevarade och ligger ett stenkast från varandra – den så kallade "kulturtriangeln".⁸¹

När ärendet kommer till RAÄ gör en av myndighetens tjänstemän ett besök i Hörby. Han fångas av Sydsvenskan, som skriver en artikel där det verkar som RAÄ är positiva till Hörby som riksintresse. Rubrik och ingress på artikeln lyder: "Hörbys centrala delar är av riksintresse. Riksantikvarieämbetet förbereder rapport som skyddar kulturmiljöer."

Tjänstemannen citeras:

Det är kulturtriangeln tillsammans med andra delar av centralorten som kan få riksintressestatus. Men Riksantikvarieämbetet har ännu inte diskuterat ärendet och följdaktligen inte heller tagit fram något konkret förslag.⁸²

I september 2000 beslutar RAÄ i ärendet. Beslutet är något tvetydigt till Hörbys status som riksintresse. Inledningsvis skriver man att man inte delar Länsstyrelsens uppfattning att stationsområdet och de järnvägsanknutna delarna av Hörby "ensamma har ett sådant nationellt intresse att de bör utgöra riksintresse för kulturmiljövården." Vidare anför RAÄ att man inte anser att det är "lämpligt att förslag om riksintressestatus grundas på önskemålet att få till stånd en möjlighet till överprövning av kommunens beslut." Men i slutet av yttrandet återkommer RAÄ till Hörbys lämplighet att erhålla riksintressestatus, och här anför man att man "anser att Hörby som betydande centralort i mellersta Skåne har sådana kulturhistoriska kvaliteter att det kan övervägas för förslag om riksintressestatus – dock i så fall med en bredare

⁸⁰ SDS 22/12 -99

⁸¹ Skrivelse 2000- 07-06, dnr 224-19482-00

⁸² SDS 30/8 -00

motivering och en vidare avgränsning än den nu av länsstyrelsen föreslagna.”⁸³ Sydsvenskan intervjuar samma handläggare som några veckor tidigare vandrat runt i Hörby. Han säger, enligt tidningen:

Länsstyrelsen försöker använda lagen som ett slagträ för att stoppa en detaljplan för stationsområdet. Det medverkar vi inte till. Men i själva sakfrågan har länsstyrelsen rätt, områdena i Hörby är av riksintresse.⁸⁴

Riksantikvarieämbetet gör alltså bedömningen att Hörby station med den järnvägsanknutna bebyggelsen visserligen är högst intressant ur kulturmiljösynpunkt, men det går inte att göra riksintresseområde av det, men däremot skulle ett större område kunna bli riksintresse om länsstyrelsen skriver en bättre och fylligare motivering. Dessutom menar man att det är mindre lämpligt att länsstyrelsen använder sig av riksintresseinstrumentet för att kunna pröva det kommunala beslutet. Inte mindre än fem personer deltar i RAÄ:s beslut – samtliga arkitekter och antikvarier. RAÄ:s beslut leder till att länsstyrelsen inte prövar planen enligt 12 kap PBL.⁸⁵

Boverket besvarar inte genast länsstyrelsens skrivelse, utan först när RAÄ har avgett sitt yttrande, och detta har sänts till Boverket, skriver Boverket och kommenterar RAÄ:s beslut angående tillämpningen av PBL. På Boverket är det två jurister som har handlagt ärendet, och de kommer fram till en annan ståndpunkt än RAÄ. Yttrandet kommenterar endast RAÄ:s ståndpunkt när det gäller länsstyrelsens möjlighet att ingripa enligt PBL, inte sakfrågan huruvida Hörby station med omgivningar är ett lämpligt riksintresse. Boverket påpekar att det är länsstyrelsens uppgift att företräda statens intressen vid den kommunala planeringen, vilket bland annat innebär att länsstyrelsen är skyldig att verka för att riksintressen tas till vara. Man skriver också att länsstyrelsen har möjlighet att själv påverka bedömningen av riksintressena, samt att det inte bara är en möjlighet utan också en skyldighet för länsstyrelsen att ta de initiativ man finner nödvändiga för att bevaka olika riksintressefrågor. Boverkets jurister avslutar sin skrivelse: "Boverket vill således framhålla att länsstyrelsens hantering av frågan om riksintresse helt ligger inom de ramar inom vilka sådana frågor är tänkta att hanteras vid planering enligt PBL."⁸⁶

Således föreligger här en situation där två centrala myndigheter, som båda har som uppgift att värna den byggda miljöns kulturvärden, tolkar länsstyrelsens möjligheter att agera på helt olika sätt. Det är bara Boverket som låtit sina jurister delta i beslutet.

⁸³ Beslut RAÄ Kulturmiljöavdelningen, Samhällsbyggnadsenheten 2000 09 25, dnr 331-3374-2000

⁸⁴ SDS 13/9 -00

⁸⁵ Beslut 2000-09-25, dnr 331-3374-2000

⁸⁶ Yttrande från Boverket 2001-01-04, dnr B419-1940/2000, ställt till länsstyrelsen i Skåne län

Till sist ändrade sig fastighetsägaren....

Efter att myndigheterna grunnat på tillämpligheten av riksintresseinstrumentet i centrala Hörby hösten 2000 förefaller ärendet ändå redan vara avgjort, genom att detaljplanen som möjliggör rivning av flyglarna har antagits av kommunfullmäktige. Men fastighetsägaren ändrar sig. I februari 2001 kommer en skrivelse till byggnadsnämnden i Hörby från Hörbybostäder. Man skriver där att eftersom den centrala delen av stationsbyggnaden är belagd med rivningsförbud har man "svårt att hitta ett koncept, som innebär ett ekonomiskt och estetiskt försvarbart alternativ för bostadsbyggande". Istället begärs en planändring, som innebär att det blir möjligt att inreda kontor i stationsbyggnaden – inklusive flyglarna. Till Sydsvenskan säger styrelseordföranden i Hörbybostäder att kontorisering är en lösning på ett delikat problem som förhoppningsvis alla kan vara nöjda med, och även stadsarkitekten förklarar sig vara mycket nöjd med lösningen.⁸⁷ Under våren 2001 arbetar stadsbyggnadskontoret med att ta fram en sådan detaljplan. Planen ställs ut i juni 2001. Hela stationsbyggnaden förefaller i skrivande stund alltså vara räddad, efter denna kursändring från fastighetsägaren.

Kommentarer

Ärendet visar tydligt, att det är hos de kommunala beslutsfattarna – byggnadsnämnden och kommunstyrelsen och kommunfullmäktige – och hos fastighetsägaren som ansvaret ligger för byggnadens eventuella fortlevnad. Bevaringsplanen är inte antagen av kommunfullmäktige i Hörby, vilket gjorde det lätt för kommunstyrelsen och fullmäktige att ignorera den. Men även en antagen bevarandeplan hade kunnat köras över. Endast en antagen detaljplan med skyddsbestämmelsen q och rivningsförbud för byggnaden hade haft full juridisk giltighet.

Regionmuseet var dels uppdragstagare åt kommunen, när man författade den rapport där byggnadens kulturvärden slogs fast, dels påtryckare i ärendet, genom att närvara på samrådsmötet och argumentera för ett bevarande av flyglarna. Länsstyrelsen yttrade sig både under samrådskedet och under utställningstiden, och även länsantikvariern deltog i samrådsmötet. Museets kulturhistoriska utredning om byggnaden gjordes på uppdrag av kommunen, men den nya fastighetsägaren Hörbybostäder AB hade inga skyldigheter att följa museets rekommendationer.

Länsstyrelsens inbrott när man ville pröva om området kunde bli riksintresse, skulle kunna vara en tydlig illustration av den beskrivning av riksintresseområdena som bland andra Kristian Berg gett – "legitimation för statens inblandning", "maktmedel för tilltvingat samtal" (Berg 2000:25, 26). De folkvalda i Hörby kommun ställs här mot länsstyrelsens tjänstemän, som objudna lägger sig i kommunens rätt att själv sköta sin samhällsplanering. Å andra sidan så har då Hörbys styrande valt att inte följa rekommendationerna i sin egen bevarandeplan,

⁸⁷ "Stationshuset i Hörby räddas" Sydsvenska dagbladet 16/2 2001

och den uppkomna situationen kan också ses som ett läge när sektorsföreträdare påtalar brister i ett kommunalt beslut som berör just denna sektors intressen. Kommunen hade valt att gå emot sin egen bevarandeplan, sin egen expert i frågan, stadsarkitekten, och även kultur- nämnden och det regionala museet, samt den regionala myndigheten i kulturmiljöfrågor, länsstyrelsen.

Beslutet från RAÄ och yttrandet från Boverket angående länsstyrelsens möjlighet att tillämpa riksintressebegreppet i Hörby visar slutligen just det som många företrädare för kulturmiljö- vården länge påpekat – att riksintresseinstrumentet, det är knepigt det. Man kan också lägga märke till att det är länsstyrelsens planfunktion och inte kulturmiljöfunktionen som har den formella möjligheten att gå in och upphäva ett kommunalt beslut, även om det är en förutsätt- ning med samverkan mellan olika experter för att kunna använda det redskap som PBL:s 12 kap erbjuder. Ett förordnande enligt PBL 12:4 är mycket ovanligt, i Skåne har det använts en gång tidigare vid riksintresset Klippans pappersbruk i Klippans kommun. Beslutet, som fattades 1996, är underskrivet av planchefen vid länsstyrelsen och länsantikvarien. Är planfunktionen en del av del av "sektorn", eller tillhör denna del av länsstyrelsen "övriga aktörer"?

Lagerhuset i Eslöv

Järnvägsknuten har skapat staden. --- Stationssamhället, som blev stad år 1911, visar en utveckling som är aktningsvärd. Den vilar på handel och köpenskap med övervikt för foder- varor, gödningsämnen och utsädesspannmål. Verksamheten har stimulerats av järnvägarna. (Sjöbeck 1936:157)

Skåne är enligt Länsstyrelsens årsredovisning 1999 landets mest jordbruksintensiva län. Man skriver också att länet är ”starkt industrialiserat.”⁸⁸ Kopplingen mellan jordbruk och industri är mycket påtaglig i Skåne, där städernas industrialisering till stor del har byggt på förädling av lantbrukets produkter. Jordbruket har ända sedan skiftesreformerna bedrivits på ett alltmer effektiviserat och rationaliserat sätt. Det moderna, industrialiserade jordbruket uttrycks på olika sätt i fysiska miljöer, först och främst i landskapet självt, och i de anläggningar som hör till jordbruksföretagen och livsmedelsindustrin.

Centrala Eslöv är av riksintresse för kulturmiljövården. I motiveringen står bland annat ”Stadsmiljö – järnvägsstad – som visar järnvägens och industrialismens betydelse för den mo- derna tätortsutvecklingen...” I Uttryck för riksintresset nämns ”Järnvägsmiljön med stations- huset från 1913, industribyggnader och andra till järnvägen knutna byggnader och anlägg- ningar.” Tre byggnader pekas ut – den nygotiska kyrkan, järnvägsstationen, och medborgarhuset.

⁸⁸ Årsredovisning 1999, länsstyrelsen i Skåne län, sid 8ff

På nio olika platser i landet byggdes under 1:a världskriget stora spannmålslagerhus, fyra av dem hamnade i Skåne. Under krigsårens livsmedelskris tillsattes efter en riksdagsmotion 1916 den så kallade "lager- och kylhuskommittén". Staten uppförde under åren 1917- 19 nio spannmålslagerhus i landet. Lokaliseringen av lagerhusen styrdes av närheten till järnväg, närheten till ett spannmålsproducerande omland samt att lagerhusen skulle ligga på behörigt avstånd från kusten för att inte kunna nås av fientligt artilleri. Det var den då tämligen okände arkitekten Erik Gunnar Asplund som fick uppdraget att rita byggnaderna. De försågs med en raffinerad teknik för att torka spannmålen. Det faktum att en senare världsberömd arkitekt ritade lagerhusen spelar en viss roll för hur ärendet utvecklas. Även om spannmålslagerhuset inte nämns i riksintressebeskrivningen måste det anses ingå i det som kallas "andra till järnvägen knutna byggnader och anläggningar". Huset togs ur bruk i mitten av 1980-talet, och stod sedan i princip tomt. Bottenvåningen användes periodvis som förråd. 1996 genomförde elever vid arkitektskolan i Lund projekt kring huset, där idéer för nya funktioner testades.⁸⁹

1998 revs spannmålslagerhuset i Åstorp och 2000 det i Tomelilla. Ett lagerhus i Kristianstadstrakten hade rivits långt tidigare. Därmed återstår bara ett i Skåne, det i Eslöv. Vid de kraftiga stormarna i december 1999 skadades huset genom att takplåtar blåste ner. Med ett stormskadat 35 meter högt lagerhus utan användning i sin ägo, ansökte ägaren Eslövs kommuns fastighetskontor om rivningslov i juni 2000.

Miljö- och samhällsbyggnadsnämnden i Eslöv fattade den 16/8 2000 beslut om rivning av lagerhuset. Strax innan begärde en privatperson i Eslöv – tillika miljöpartistisk ledamot av kommunens byggnadsnämnd – att länsstyrelsen i Skåne län skulle förklara spannmålslagerhuset som byggnadsminne, vilket länsstyrelsen meddelade kommunen dagen innan sammanträdet med miljö- och samhällsbyggnadsnämnden. Två av nämndens ledamöter reserverade sig mot beslutet, ytterligare fyra reserverade sig mot ärendets omedelbara avgörande. Ärendet hade inte remitterats till kommunens kulturnämnd, eller något regionalt museum, trots att det berörde en miljö av riksintresse för kulturmiljövården.

En månad senare beslöt länsstyrelsen att avslå begäran om byggnadsminnesförklaring av byggnaden, efter att ärendet av länsstyrelsen remitterats till Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne. Museet förordade ett bevarande av byggnaden, och pekade på dess stora kulturhistoriska värde och att huset i vad gäller konstruktioner och teknik i allt väsentligt är välbevarat. Museet skriver också angående riksintresset: "Det är uppenbart att spannmålslagerhuset är ett uttryck för riksintresset och Regionmuseet anser att riksintresset påtagligt skadas om spannmålslagerhuset rivs." Vidare påpekar museet att länsstyrelsen inom områden av

⁸⁹ Unga idéer för gammalt magasin Sydsvenska dagbladet 22/10 -96

riksintresse för kulturmiljövården har möjlighet att ge bidrag på upp till 90 % av de antikvariska merkostnaderna i samband med vården av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. "Regionmuseet anser att denna möjlighet borde utnyttjas." Museet kastar alltså ut flera krokar till länsstyrelsen att haka på, när beslut i ärendet ska fattas.⁹⁰ Men länsstyrelsens beslut blir alltså att inte gå vidare med en byggnadsminnesförklaring. I beslutet anför länsstyrelsen att en rivning av spannmålslagerhuset innebär en påtaglig skada på riksintresset Eslöv. Det påpekas vidare att industrimiljöer är underrepresenterade bland landets byggnadsminnen, och att en statlig satsning på det svenska industriarvet just nu pågår. Ändå är beslutet negativt, med följande motivering.

Eslövs spannmålsmagasin är kulturhistoriskt och industrihistoriskt mycket intressant, men förutsättningar för en byggnadsminnesförklaring finns för närvarande inte. Ansökan ska därför avslås.

Man redogör inte för vad det är för förutsättningar som saknas. Inte heller skriver man något om kommunens möjlighet att söka bidrag för reparationer av huset.⁹¹ Den enda instans som kan överklaga beslutet är Riksantikvarieämbetet – vilket man också gör. Kommunstyrelsen i Eslöv har då redan beställt rivningsarbetena – men grävskoporna får återkallas.

I en skrivelse till länsrätten i Skåne i början av oktober 2000 yrkar RAÄ

att länsrätten i Skåne dels ska meddela förbud enl 3 kap. 5§ KML mot att ifrågavarande byggnad rivs eller att åtgärder vidtas som minskar dess kulturhistoriska värde, dels återförvisar ärendet till länsstyrelsen för fortsatt prövning.

RAÄ anför vidare att man anser att byggnaden har ett utomordentligt stort värde från såväl byggnadsteknisk och arkitektonisk som samhällshistorisk synpunkt och väl uppfyller kraven för byggnadsminnesförklaring. Ett så kallat interimistiskt skydd mot rivning anses vara nödvändigt. RAÄ anser också att eftersom länsstyrelsen inte har gjort någon utredning om möjligheterna att rusta upp byggnaden och återanvända den bör ärendet återförvisas till länsstyrelsen för fortsatt utredning.⁹²

Den 16 oktober år 2000 meddelar länsstyrelsen i Skåne län förbud för Eslövs kommun att riva spannmålslagerhuset under en tid av 6 månader.⁹³

Under hösten och vintern agerar olika instanser för husets bevarande. Både Sydsvenskan och Skånska dagbladet följer noga ärendet. Kanske beror pressens intresse på att det här är, liksom i fallet Hörby station, är fråga om en strid mellan kommunen och staten, där staten har

⁹⁰ Yttrande från Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne, daterat 2000-09-15, dnr L.12.20-572/00

⁹¹ Beslut från länsstyrelsen i M län 2000 09 15, dnr 221-22209-00

⁹² RAÄ ärende med dnr 311-4164-2000

⁹³ Beslut 16/10 -00, dnr 221-29102-00

gått in och lagt sig i ett kommunalt beslut. I ärendet finns också ett märkligt inslag i form av en svensk-amerikan bördig från Eslöv som säger sig representera en amerikansk fond benämnd CQZ. Fonden skulle kunna bidra till att rädda lagerhuset och ge det en ny funktion som lantbruksmuseum – inte mindre än 80 mkr är man enligt artiklar i SDS beredd att satsa. Men någon bekräftelse på fondens existens och att summan finns till kommunens förfogande går inte att få, och utan svart på vitt vill inte kommunens företrädare sätta tilltro på detta. Kommunstyrelsens ordförande är dessutom direkt avvisande till huruvida kommunen ska vara huvudman för ett lantbruksmuseum för hela länet.⁹⁴

I mitten av mars går det interimistiska rivningsförbudet ut, och Sydsvenskan skriver åter om frågan. Enligt tidningen säger länsantikvarien att det måste finnas ett trovärdigt förslag för hur byggnaden ska användas i framtiden för att en byggnadsminnesförklaring ska bli aktuell. "Utän verksamhet saknas förutsättningar för ett bevarande av magasinbyggnaden".⁹⁵

En förening kallad "Lagerhusets vänner" bildades i februari 2001. Föreningens syfte är att rädda byggnaden och bidra till att den ställs i ordning som ett jordbruksmuseum. Föreningens ordförande är ordförande i LRF-gruppen i Eslöv, och sekreterare är den miljöpartist som först väckte frågan om byggnadsminnesförklaring. Föreningen begär att få överta byggnaden mot en symbolisk ersättning. Man ordnar också ett offentligt möte på Eslövs medborgarhus, där en lektor i arkitekturhistoria från Lund pläderade för ett bevarande. Ett 25-tal Eslövsbor kom till mötet. I mitten av april beslöt länsstyrelsen att förlänga rivningsförbudet i ytterligare tre månader för att ge föreningen Lagerhusets vänner möjlighet att arbeta vidare med museiplanerna. I maj rapporterar Sydsvenskan om att Lagerhusets vänner får stöttning av Eslövs kultur- och byggnadsminnesförening, som ordnade en visning av huset. 70 personer mötte upp, vilket av föreningens ordförande betecknades som enormt många. "Vi ska göra vad vi kan för att skapa opinion mot att riva Lagerhuset."⁹⁶ Förslaget att inreda ett museum i lagerhuset stöds av flera instanser. Chefen för Regionmuseet/Länsantikvarien i Skåne har gjort en mindre utredning om att konvertera lagerhuset till ett lantbruksmuseum, som skulle bli ett specialmuseum för lantbruket i Skåne. Hon har också vid flera tillfällen sammanträffat med kommunledningen i Eslöv för att påverka dem i frågan.

Sommaren 2001 förlängdes rivningsförbudet ytterligare tre månader. Skälet var att Lagerhusets vänner erhållit 80 000 kronor i EU-bidrag för att kunna undersöka hur en eventuell användning av huset skulle kunna se ut.

Kommentarer:

⁹⁴ "Ingen vet något om stiftelsen som vill bygga om spannmålmagasinet till museum" SDS 24/1 -01

⁹⁵ "Tiden rinner ut för Eslövs spannmålmagasin" SDS 7/2 -01

⁹⁶ "Kampen för lagerhuset växer" SDS 25/5 -01

De kvarvarande lagerhusen i landet representerar ett kort men dramatiskt skede i svensk historia. Något som ständigt upprepas i diskussionen är det faktum att en senare i livet världsberömd svensk arkitekt ritat huset. Sverker Janson påpekade redan 1974 att det i allmänhet är den arkitektmässigt formgivna bebyggelsen som har uppmärksammats av antikvariekåren (Janson 1974:168). Lagerhuset utgör inget undantag från detta. I just det här fallet är namnet Asplund ytterligare ett argument för bevarande, tillsammans med det faktum att det numera byggnadsminnesförklarade medborgarhuset i Eslöv är ritat av sonen Hans Asplund.

Ur en lång rad synvinklar är lagerhuset i Eslöv självklart som byggnadsminne. Dessvärre är ägaren – Eslövs kommun – inte intresserat av att bibehålla och underhålla huset. Med hänvisning till vad RAÄ anger som prioriterade objekt för bidragsgivning borde man kunna komma i åtnjutande av bidrag för att reparera huset. Länsstyrelsen har dock inte i några officiella skrivelser viftat med bidrags-moroten i ärendet. Eva Dahlström har kommenterat olika argument för bevarande av en industribyggnad. Kulturhistoriskt värde är bara en av flera faktorer, estetiskt värde en annan. Det ekonomiska värdet, det vill säga byggnadens användbarhet, spelar ofta en avgörande roll. Men Dahlström skriver "Det kulturhistoriska värde en byggnad tillmäts blir förstås varken större eller mindre av att den går att använda och därmed har ett ekonomiskt värde" (Dahlström 2001:42).

KRONOBERGS LÄN

Länet består av 8 kommuner och är ett av de tre län som landskapet Småland är indelat i. Länsstyrelsens kulturmiljöfunktion är liten och består av länsantikvarien och två handläggare. Kulturmiljöenheten är organisatoriskt inordnad i natur- och kulturmiljöenheten, som är en av länsstyrelsens fyra enheter.

Länsstyrelsen

I länsstyrelsens årsredovisning för 1999 skriver landshövdingen i sitt förord om glasrikets betydelse för turismen. Ordet "kultur" förekommer dock inte i sammanhanget, inte heller "kulturarv".⁹⁷ Avsnittet i årsredovisningen som berör kulturmiljö inleds dock med konstaterandet "Det kulturhistoriska arvet är en plattform för länets utveckling och därför ett viktigt underlag för myndighetens bedömningar inom de flesta verksamhetsområden." I årsredovisningen 1999 berörs två ärenden som rönt mycken uppmärksamhet under året – bilskroten på Kyrkö mosse, och smalspårsjärnvägen. Det senare fallet kommer att beskrivas närmare nedan.

I verksamhetsplanen för år 2000 anges i kulturmiljöavsnittet att det industriella kulturarvet särskilt ska beaktas vid hantering av byggnadsvårdsåtgärder. Länsstyrelsen anger att man ägnar sig åt kunskapsuppbyggnad inom fältet bland annat genom en totalinventering av glasbruk som genomfördes 1998. För år 2000 hade man för avsikt att fortsätta kartläggning av det industriella kulturarvet, i den mån särskilda medel tilldelas.⁹⁸

I årsredovisningen 2000 får vi sedan veta hur det gick:

Anslaget till kunskapsuppbyggnad inom industriminnessektorn har använts till dokumentation av den s.k. smalspårsjärnvägen Växjö - Hultsfred, delen i Kronobergs län. Detta arbete har också resulterat i en tryckt publikation. Industriminnessatsningen i länet har också inneburit besök från den s.k. Industriminnesdelegationen.⁹⁹

Trots alla intentioner att kulturmiljöfrågorna ska genomsyra allt fler samhällssektorer syns inget som rör kulturmiljöfrågor i de inledande beskrivningarna i årsredovisningen 2000. I ett avsnitt om Utveckling för arkitektoniska kvaliteter nämns inte kulturmiljö¹⁰⁰ – trots RAÄ:s ambition att kulturmiljöfrågorna numera även omfattar estetik. Kulturmiljöfrågorna förefaller inte ha någon verklig tyngd i länsstyrelsen som helhet. I årsredovisningen för år 2000 skriver landshövdingen i sitt inledande förord om alla nyupptäckta fornlämningar i länet på ett sätt som inte precis vittnar om stor förståelse för frågorna:

⁹⁷ Länsstyrelsen i Kronobergs län, Årsredovisning 1999 sid 2

⁹⁸ VP 2000, länsstyrelsen i Kronobergs län, sid 48f

⁹⁹ Årsredovisning 2000, Kronobergs län, sid 62

¹⁰⁰ Länsstyrelsen i Kronobergs län, Årsredovisning 2000 sid 20

Jag möter också allt oftare frågor om alla de generella skyddsbestämmelser som regering och riksdag beslutat om. Skogsbruket oroas av kvadratkilometerstora fornlämningsområden och jordbruket brottas med biotopskyddet som innebär att skydd av alla de säkerligen mer än 1000 mil stenmurar som finns i vårt odlingslandskap. I dessa båda fall finns emellertid respekt för förfädernas spår även om man inte helt kan acceptera att det kan få konsekvenser för de agrara näringarna. Skog och mark måste även i framtiden kunna brukas rationellt.¹⁰¹

I Kronobergs län har länsstyrelsen 1997 utformat en strategi för länets tillväxt, formulerad i ett dokument kallat Tillväxt Kronoberg. I årsredovisningen för år 2000 anger kulturmiljöfunktionen att man inte deltagit i deltagit i önskvärd utsträckning i arbetet med Tillväxt Kronoberg och inte heller i utvecklingsarbetet kring strukturfonderna.

Det regionala museet

Smålands museum är länets enda regionala museum. Det är ett av Sveriges äldsta ”provinsmuseer.” I kulturrådets rapport Regionala museer och nationell kulturpolitik beskrivs museets kulturmiljöverksamhet: "Den kulturmiljövärdande verksamheten har stor omfattning. Kommunala samverkansavtal ger museet en självklar position i samhällsutvecklingen" (Manneby 2001:94).

Museet har profilerat sig som Sveriges glasmuseum. I förordet till verksamhetsberättelsen för år 1999 kan man läsa "Smålands museum - Sveriges glasmuseum är en dynamisk organisation som med begränsade resurser genom stark prioritering upprätthåller en rad funktioner inom kulturarvets breda spektrum." Emellertid fortsätter förordet med att det finns en obalans mellan tillgängliga ekonomiska resurser och omvärldens förväntningar.¹⁰² Det ärende som nedan ska beskrivas, smalspårsjärnvägen Växjö - Västervik, skapade en intensiv aktivitet i den småländska kulturmiljövärden under år 1999 och 2000. Dock nämns inte frågan i museets årsberättelser för dessa år, vilket sannolikt beror på att det i första hand hade blivit en myndighetsfråga och ett juridiskt ärende, som avhandlades inom länsstyrelsen, Riksantikvarieämbetet och länsrätten.

Smalspåret Växjö – Åseda – Hultsfred – Västervik

Bland Växjöbanorna intager denna smalspåriga järnväg (spårvidd 0.891meter) en rätt stor betydelse dels i lokalsamfärdseln med trakterna omkring insjösystemen norrut, dels i fjärrtrafiken med norra Kalmar län. --- Järnvägstrafikleden sammanfaller till en början med det gamla samfärdselstråket norrut, vilket äldst begagnade sig av insjöarna antingen som båtleder eller vintervägar (Sjöbeck 1946:244).

¹⁰¹ Länsstyrelsen i Kronobergs län, Årsredovisning 2000 sid 6

¹⁰² Verksamheten 1999, Smålands museum, sid 3

Ärendet smalspåret är långt och slingrande i både bildlig och bokstavlig betydelse, och har i många år engagerat både kommuner, länsstyrelser, Riksantikvarieämbetet och många frivilliga. Under år 1999 och 2000 intensifierades länsstyrelsens arbete kring den smalspåriga järnvägen i länet. Att redogöra för ärendet måste med nödvändighet innebära vissa förenklingar, för det innehåller oerhört många intressenter och händelser. Tre län är inblandade, Kronoberg, Kalmar och Jönköping (där en sträcka om ca 3 km löper genom länet). I Kronobergs län berörs två kommuner, Växjö och Uppvidinge. Den följande framställningen bygger på den skriftliga dokumentation som finns av ärendet hos länsstyrelsen i Kronobergs län och hos RAÄ, och med samtal med länsantikvarie Margit Forsström. I alla ärenden förekommer alltid mängder med information och händelser som i efterhand inte går att spåra i de arkiverade handlingarna. Eftersom detta ärende pågått under mycket lång tid, och mängder av intressenter förekommer, kan man utgå från att väldigt mycket har sagts som aldrig har satts på pränt. I ett delbeslut från länsstyrelsen 1996 hänvisas t ex till ”underhandskontakter” med Växjö kommun. De olika smalspårsintressenterna har varit flitiga skribenter som vänt sig till både kommunerna, länsstyrelsen, riksantikvarieämbetet med flera. Man har varit väl insatt i lagar och den formella beslutsgången, och författat mängder med skrivelser av hög relevans. Strukturen i de olika bolagsbildningar och föreningar som har funnits kring järnvägen sedan 1980-talet är komplicerad. De ekonomiska komplikationerna har varit många, och många stridiga viljor har på olika sätt kämpat för järnvägens fortlevnad. Artiklar i Smålandsposten och tillgängliga nummer av "Smalspårsinform" inte bara antyder utan bekräftar ofta återkommande oenighet bland eldsjälar och ideella i ärendet. Det skulle naturligtvis ha varit mycket mer gynnsamt för frågan om banans och trafikens bevarande om alla ideella aktörer varit enade istället för splittrade. Å andra sidan hade det säkert varit lättare att samla alla entusiaster som faktiskt fanns – och finns – till gemensamma aktioner i frågan om berörda kommuner och länsstyrelser hade haft en gemensam positiv ambition i frågan.

Bakgrund

Den smalspåriga järnvägen byggdes ut i etapper mellan Västervik – Hultsfred – Åseda – Växjö. Delen i Kronobergs län är senare tillkommen än den i Kalmar län. Från Växjö och norrut påbörjades banan 1895. År 1922 var hela banan klar, och den var då en av många smalspåriga järnvägar i Östra Götaland med spårvidden 891 mm.

1963 års trafikpolitiska beslut innebar att varje trafikgren skulle bära sina egna kostnader. En följd blev att mängder med olönsamma järnvägslinjer lades ner. 1970 beslöt SJ att lägga ner trafiken på smalspåret genom Småland. Kraftiga protester mot beslutet, och det faktum att det småländska vägnätet var för dåligt för att möjliggöra effektiv busstrafik gjorde att trafiken trots allt fortsatte i över ett decennium, men 1984 lade SJ ner persontrafiken på banan. Då

hade underhåll av både bana och vagnar varit eftersatt länge. Godstrafiken fortsatte på banan till 1986.

1984 bildades Föreningen Rädda Smalspåret, som hade för avsikt att ta över både själva banan och det ”rullande materialet”. Föreningen försökte påverka de berörda kommunerna att satsa på turisttrafik, men fick klent stöd för detta. Växjö kommun utnyttjade sin förköpsrätt och köpte sträckan Växjö – Sandsbro. I norr behöll SJ (senare Banverket) sträckan Västervik – Jenny. Sträckan emellan lyckades det privata smalspårsbolaget VHVJ (Växjö Hultsfreds – Västerviks Järnväg, en ombildning av föreningen ”Rädda Smalspåret”) köpa 1985, och 1987 invigdes trafik på nytt, och turist- och chartertrafik bedrevs under några år. Men höga kostnader och därmed stora skulder gjorde att bolaget kämpade mot dålig ekonomi, och i slutet av 1992 begärdes bolaget i konkurs. Efter detta bildades två separata bolag, Förvaltnings AB Smålandsbanan (FAS) i Västervik, och Småländska Smalspåret AB (SmAB) i Växjö. SmAB lyckades med hjälp av lån från en enskild långgivare att ta över VHVJ:s verksamhet. Långgivaren begärde emellertid tillbaka sitt kapital igen efter några år, och bolaget försattes i likvidation.

Byggnadsminne?

I maj 1993 besökte några tjänstemän från Riksantikvarieämbetet Västervik i Kalmar län och förevisades bana, stationshus och vagnar. I oktober 1993 väcktes fråga om byggnadsminnesförklaring av järnvägssträckan i Kronobergs län – inklusive bana, stationsbyggnader och tekniska anordningar längs banan. Växjö kommun, i form av planchefen Anders Franzén, tillskrev länsstyrelsen i Kronobergs län i december samma år.

Kommunen vill härmed meddela att den motsätter sig alla planer på byggnadsminnesförklaring av någon del av järnvägssträckan inom kommunens gränser. --- Tillräckliga byggnadshistoriska skäl att skydda banan kan ej anses föreligga. Banans kulturella värde måste underordnas andra samhällsintressen.¹⁰³

Även den andra berörda kommunen, Uppvidinge, tillskrev länsstyrelsen. Formuleringarna i brevet, undertecknat av kommunstyrelsens ordförande Åke Carlson, är exakt desamma som i brevet från Växjö kommun.¹⁰⁴ Det framgår inte av breven om de båda kommunerna har samrått med någon tjänsteman eller institution med kunskap om och erfarenhet av kulturhistorisk värdering, men det är nog inget djärvt antagande att anta att så inte har skett. Men i och med den sista formuleringen – *Banans kulturella värde...* medger man ju att banan faktiskt har ett kulturellt värde, men man slår samtidigt fast att detta värde är underordnat andra samhällsintressen. Tjänstemannen resp. kommunalrådet slår också fast att byggnadshistoriska skäl ej föreligger och de gör sig alltså till sakkunniga på området.

¹⁰³ Skrivelse från Anders Franzén 1993 12 07, dnr hos länsstyrelsen 221-5993-93

¹⁰⁴ Skrivelse från Åke Carlson 1994 02 15, dnr hos länsstyrelsen 221-5993-93

Våren 1995 behandlar Växjö kommun frågan om avtalet för trafikering av smalspåret. Frågan har väckts genom att kommunalrådet Bo Franck i en skrivelse menar att Växjö kommun ska driva uppfattningen att det inte ska bedrivas någon fortsatt trafik på smalspåret.

Stadsarkitekten menar att smalspåret skiljer olika stadsdelar från varandra på ett olyckligt sätt.¹⁰⁵ Kultur- och fritidsnämnden efterlyser bättre underlag.

Kultur- och fritidsnämnden anser att en realistisk och objektiv snabbutredning bör genomföras.

Utredningen ska redovisa ekonomiska, trafik- och säkerhetsmässiga aspekter i en samlad bild.¹⁰⁶

I september 1995 hade en privatperson i Braås anmodat RAÄ att byggnadsminnesförklara järnvägen. RAÄ skriver i sitt svar att man överlämnar frågan om byggnadsminnesförklaring av den privatägda delen av banan till länsstyrelsen i Kronoberg, men vad gäller delen genom Kalmar län som genom Banverket är i statlig ägo skriver RAÄ

En mindre del av sträckan genom Kalmar län är dock statligt ägd och en ev byggnadsminnesförklaring därmed ett ärende för RAÄ. Frågan är dock komplicerad och för närvarande under utredning.¹⁰⁷

I början av 1996 fick också Växjö kommun svar från länsstyrelsen på sitt brev som man skrev lite drygt två år tidigare. Här påpekar länsstyrelsen bland annat den betydelse för turismen i länet som banan skulle kunna få, och man pekar också på den unika helhetsmiljö som finns bland annat i Växjö där omlastningsramper mellan smalspår och normalspår och lokstallar är bevarade. I brevet erbjuder sig också länsantikvarien att träffa kommunens representanter för att närmare redogöra för banans kulturhistoriska värde.¹⁰⁸ Något svar på detta förefaller dock inte ha lämnats. Istället beslutar en oenig kommunstyrelse i Växjö att inte förlänga arrendeavtalet med Småländska smalspåret AB om trafikering av smalspåret inom Växjö stad. I beslutet hänvisas till att SmAB ej fullgjort sina förpliktelser som arrendatorer trots flera påminnelser.¹⁰⁹

Hösten 1996 fattade länsstyrelsen ett delbeslut rörande ett så kallat interimistiskt förbud. Växjö kommun hade vid arbete med att anlägga en parkeringsplats vid Dalboområdet grävt bort ca 5 meter av banvallen. Händelsen polisanmäldes av SmAB, som även begärde att länsstyrelsen med stöd av 3 kap 5§ KML skulle meddela förbud mot åtgärder som kan minska eller förstöra det kulturhistoriska värdet på bandelen Växjö – Hultsfred. Länsstyrelsen beslöt att inte meddela sådant förbud, med hänvisning till att det vid underhandskontakter med kommunen framkommit att kommunen inte avser att göra ytterligare markarbeten på eller invid järnvägen som skulle kunna hota de kulturhistoriska värdena.¹¹⁰

¹⁰⁵ Förslag till yttrande i byggnadsnämnden, Dnr 95.520 Dpl 532, 1995-06-06

¹⁰⁶ Sammanträdesprotokoll med Kultur- och fritidsnämndens fritidsutskott 1995-06-07

¹⁰⁷ Skrivelse från RAÄ 1996 01 24, dnr 310-4753-1995

¹⁰⁸ Skrivelse 1996 03 22, dnr 221-5993-93

¹⁰⁹ Sammanträdesprotokoll 1996-04-11

¹¹⁰ Delbeslut 1996-11-15, dnr 221-5993-93

I juni 1996 blev en del av banan i Kalmar län, mellan Verkeback och Totebo, byggnadsminne. I motiveringen skriver länsstyrelsen bland annat att "Järnvägen är ett unikt och välbevarat exempel på en i sin helhet bevarad svensk smalspårsjärnväg av provinskaraktär." Vidare hänvisar man till det teknikhistoriska värdet, de enhetliga stationsmiljöernas arkitekturhistoriska värde, kopplingen till Ankarsrums bruk och hela bansträckningens starka upplevelsevärden.¹¹¹

Hösten 1997 behandlade kommunfullmäktige i Växjö en motion om smalspåret. I sitt tjänsteyttrande från planeringsenheten vid kommunledningskontoret skriver Anders Franzén att

Smalspåret är ur turistisk synpunkt en marginell attraktion. Som besöks- och upplevelseattraktion lämnar den dessutom mycket i övrigt att önska. --- Tveksamhet får anses råda om det kulturella värdet kan motivera stora kommunala bidrag.¹¹²

Vid årsskiftet 1997-98 begär Riksantikvarieämbetet med mycket kort varsel in en redogörelse från landets samtliga länsstyrelser rörande situationen för museijärnvägar i landet. Inte bara i Småland utan på en lång rad platser arbetar olika entusiaster med att bevara museijärnvägar, och RAÄ ville skaffa sig en överblick över tillståndet i riket rörande bevarandet av nedlagda järnvägar. I sitt svar skriver länsantikvarien om den negativa inställningen från Växjö kommun till ett bevarande av järnvägen, och om "den allmänt njugga inställningen i länet".¹¹³

Trots bristande stöd från de båda kommunerna arbetar SmAB oförtrutet vidare för banans bevarande – målet är en återupptagen trafik. Hösten 1997 begär föreningen åter interimistiskt förbud, vilket i februari 1998 avslås av länsstyrelsen. Länsantikvarien uttrycker avvikande mening i ärendet, och skriver om det "latenta hot" mot banan som föreligger från Växjö kommun.¹¹⁴

Under år 1999 och framförallt 2000 ökar intensiteten hos de inblandade i ärendet. SMAB begärdes i likvidation i början av 1999. Bolagets likvidator advokat Göran Edgren säger till Smålandsposten i mars 2000 om de mycket komplicerade förhållandena kring ägande och ansvar för smalspåret "Jag har aldrig varit med om något liknande". Hans uppgift är att rädda banan från konkurs, vilket samtidigt innebär slutet för den, eftersom ett sätt att få in pengar i bolaget är att sälja delar av banan till Uppvidinge kommun – som ämnar riva upp den för att medge expansion av industrimark. Kommunen betalar 4 miljoner kronor för banvallen och avsikten är att rälsen ska vara uppriven och bortforslad hösten 2000.

¹¹¹ Beslut länsstyrelsen i Kalmar län 1996 06 24, dnr 221-5869-94

¹¹² Yttrande från planeringsenheten vid kommunledningskontoret till kommunstyrelsen 1997-11-05, dnr 96/KS0210

¹¹³ Meddelande 1998-01-07, dnr 221-5993-93

¹¹⁴ Beslut 1998 02 13, dnr 221-5712-97

Parallellt med utredningen om byggnadsminnesförklaring har frågan om att förklara banan som kulturresevat utretts. 1998 begärde Föreningen Smalspåret Växjö-Västervik att hela banan skulle förklaras som kulturresevat enligt miljöbalken. Ett antal företagare i Uppvidinge kommun tillskriver miljödepartementet och näringsdepartementet i ärendet. Deras budskap är att ett bevarande av smalspåret skulle menligt skada deras företag. ”Tillväxt och utbyggnad på kort sikt är för oss en överlevnadsfråga. Smalspåret kan inte och får inte längre vara ett hinder för vår industriella utveckling.”¹¹⁵

I början av år 2000 begärde Föreningen Smalspåret Växjö – Västervik att länsstyrelsen ska meddela interimistiskt förbud mot ingrepp i smalspårsjärnvägen. Man hänvisar bland annat till den utredning som görs på RAÄ där Sveriges tio viktigaste industriminnen ska ”nomineras”. Ett av de objekt som RAÄ tänkte sig var just smalspårsjärnvägen. En lång rad remissinstanser var positiva till detta, och alla framhöll värdet av att **hela** banan bevaras. Anhållan om interimistiskt förbud avslås emellertid av länsstyrelsen, med motiveringen att det dels inte finns någon dokumentation av banans kulturhistoriska värde gjord av någon annan än Föreningen Smalspåret, dels att förutsättningen för bevarande av banan är dålig. Detta genom att det inte gått att finna ekonomiska lösningar för upprustning och drift.

Detta i kombination med att kommunerna längs banan inte har verkat aktivt för att göra satsningar på banan utan snarare uppfattar banan som ett hinder gör att Länsstyrelsen inte bedömer att det finns motiv för ett interimistiskt förbud.

Länsantikvarien anför avvikande mening mot beslutet, bland annat med hänvisning till RAÄ:s utredning om industriminnen.¹¹⁶

Riksantikvarieämbetet överklagar länsstyrelsens beslut att inte meddela interimistiskt förbud. Man påpekar att hotet mot banan nu är akut i och med att Uppvidinge kommun har fattat beslut om att inköpa SmAB:s fastigheter, med syfte att riva upp och forsla bort rälsen senast 1/10 –00. Man anför vidare, att länsstyrelsens påstående att banans kulturhistoriska värde inte är tillräckligt väl dokumenterat inte kan vara skäl till beslut i ärendet, eftersom utrednings-skyldigheten åvilar just länsstyrelsen. "Saken måste därför återvisas till länsstyrelsen och utredas på nytt."¹¹⁷

Kommunalrådet i Uppvidinge Åke Axelsson blir enligt Smålandsposten trött när han får beskedet. "Hur många 08:or ska lägga sig i det här beslutet" säger han enligt tidningen. På

¹¹⁵ Brev från 6 st företagare i Norrhult/klaverström ställt till Miljödepartementet 2000-02-24

¹¹⁶ Beslut från Länsstyrelsen i Kronoberg 2000 03 01, dnr 221-8190-00, undertecknat Claes Sjöblom och Margit Forsström. Inkommande skrivelser från Bo Sundberg 28/2 –00 och från Föreningen Smalspåret Växjö Västervik 21/2 -00

¹¹⁷ Överklagande från RAÄ 2000 03 15, dnr 310-1411-2000

frågan hur han ställer sig till en byggnadsminnesförklaring av banan svarar han "Vi kommer givetvis att överklaga ett sådant beslut. Och de i Stockholm som ligger bakom är var så goda att komma hit och öppna plånboken, för vi har betalat fyra miljoner kronor för banvallen."¹¹⁸

Länsrätten fattar 23/3 -00 beslut om att meddela ett interimistiskt förbud under ett halvår. RAÄ skriver i ett pressmeddelande i mars att ett bevarande av sträckan genom Kronobergs län skulle höja det kulturhistoriska värdet på sträckan som helhet.¹¹⁹ I lokalpressen skärps tonen. "Länsrätten bryr sig tydligen inte ett skit om våra bekymmer" säger Uppvidinges kommunalråd till Smålandsposten.¹²⁰ "Upplagt för strid om smalspåret" lyder rubriken på förstasidan av tidningen dagen efter. Man har nu lyckats få uttalanden från fler inblandade, bland annat från ett par företagare i Uppvidinge kommun och från landshövding Wiggo Komstedt. Smalspåret passerar förbi ett industriområde, och företagen vill kunna expandera över banvallen. En företagare säger till tidningen att han nu överväger att flytta sitt företag till en annan kommun. Detta föranledde landshövdingen att utbrista

Flyttar företag från länet ska de som orsakat detta jagas med blåslampa. Tyvärr är det alldeles för många som vill avveckla och för få som vill utveckla Kronobergs län. Fortsätter det så här kan vi snart inhägnat hela länet och betrakta oss själva som rent turistiska objekt.¹²¹

Även på sin ledarsida skriver Smålandsposten om länsrättens beslut "Nu försenas eller till och med hotas satsningar på företagande som planeras i en kommun hårt drabbas av utflyttning och avfolkning." Tidningen kritiserar också de antikvariska myndigheterna – länsantikvarierna i Smålandslänet och RAÄ – för långsam hantering av frågan.¹²²

RAÄ:s utredning

I början av april blir det åter tidningsrubriker när avdelningschefen för RAÄ:s kulturmiljöavdelning Hans Ling besöker Småland för att träffa representanter för Växjö och Uppvidinge kommuner, och för att presentera den utredning som man avser göra om smalspåret. Det är en inhyrd konsult som ska göra utredningen. Men utredningen arbetar i motvind innan den ens börjat. Kommunalrådet Bo Franck säger till Smålandsposten "Växjö kommun har inget intresse av att smalspåret förklaras som kultur- och industriminne. Den inställningen ruckar vi inte på." Kanslichefen i Uppvidinge framhävde siffrorna vid en omröstning i kommunfullmäktige om spårets eventuella bevarande – 38 för en upprivning, 1 mot.¹²³

¹¹⁸ "Överklagar beslut att riva Smalspåret", Smålandsposten 21/3 -00

¹¹⁹ Pressmeddelande från RAÄ 2000-03-22

¹²⁰ "Smalspårsvivning stoppas" Smålandsposten 24/3 -00

¹²¹ "Företag överväger att flytta" och "Länsstyrelsen har inga pengar till utredning", Smålandsposten 25/3 -00

¹²² "På fel spår" ledare signerad MT i Smålandsposten 2000-03-25

¹²³ "Smalspåret ska snabbutredas". Smålandsposten 6/4 2000

Riksantikvarien inbjuds till ett ordinarie möte med länsstyrelsen i mitten av april 2000 för att där lägga fram hur RAÄ ser på smalspårsärendet – att döma av hur saken framställs i Smålandsposten så är det ingen hjärtlig inbjudan från landshövdingens sida... Det blir dock ett besök av överantikvarie Keith Wijkander, som vid den aktuella tidpunkten var tf. riksantikvarie, och avdelningschefen Hans Ling. Wijkander informerar länsstyrelsens styrelse.

I juni 2000 är frågan om smalspåret åter uppe för behandling i kommunstyrelsen i Växjö. Kommunstyrelsen beslutar då att slå fast att Växjö kommun har för avsikt att lägga ner banan genom Växjö, men att det slutgiltiga avgörandet sker när RAÄ:s pågående utredning har redovisats.

Riksantikvarieämbetets utredning, som presenterades för kommunerna i länet av avdelningschefen vid kulturmiljöavdelningen i april 2000, utförs av en konsult tillfälligt knuten till RAÄ. Han anlitar i sin tur en sakkunnig på ämnet järnvägsteknik, produktionschefen vid Banverket i Alvesta, som skulle undersöka tillståndet på smalspåret och kostnadsbedöma en upprustning för att göra det möjligt att köra tåg med 30 km/h. I juni 2000 föreligger ett preliminärt resultat. Man har kommit fram till att kostnaden för en upprustning blir betydande. Det krävs ett omfattande program för byte av slipers, översyn av räls, spårväxlar, banvall, trummor, broar, plankorsningar, signalanordningar, tavlor och märken, hägnader, ballast samt plattformar. Summan som RAÄ kommer fram till är 56 miljoner kronor. RAÄ:s konsult skriver

Slutsatsen av rapporten blir att upprustningsbehovet av järnvägen numera är så omfattande och uppgår till så betydande belopp att det inte kan anses ekonomiskt försvarligt att fortsätta driva frågan om dess framtida bevarande och drift.

Konsulten konstaterar vidare att han övervägt järnvägens möjligheter att efter upprustning bli en faktor i länets utbud för turismen.

En grundförutsättning för att ett objekt skall kunna marknadsföras som en turistattraktion är att det uppfattas som en resurs och sålunda är förankrat på orten, t ex hos berörda kommuner, näringsliv, föreningsliv samt turist- och besöksnäringen. Denna grundförutsättning saknas i detta fall. --- Mot bakgrund av den kompakt negativa inställningen som kommit till synes, saknas enligt min mening egentliga förutsättningar för att järnvägen skall kunna utvecklas till en turistattraktion i länet.

RAÄ:s konsult föreslår vidare att allt ytterligare utredningsarbete om järnvägen skall avbrytas, eftersom ”förutsättningar tyvärr saknas för att finna rimliga ekonomiska lösningar som säkerställer nödvändig upprustning och drift av järnvägen---”¹²⁴ När RAÄ meddelar

¹²⁴ Intern skrivelse från Johan Björnsell Kulturmiljöavdelningen, RAÄ, 2000 06 22, dnr 310-1411-2000

länsstyrelsen sina slutsatser i frågan skriver man att man anser att "förutsättningar saknas för att finna rimliga ekonomiska lösningar som säkerställer nödvändiga upprustningar av smalspårsjärnvägen."¹²⁵ Man hänvisar inte till sitt eget arbete med det industrihistoriska arvet och "tio-i-topp-listan", där ju smalspårsjärnvägen ursprungligen var ett av objekten.

En utredning till

Under sommaren 2000 genomförs också den kunskapsöversikt som många inblandade långt tidigare har efterfrågat. Länsstyrelsen har fått G2-pengar öronmärkta för industriminnessatsningar, och anslår 78 000 kr till dokumentation av banan. Två personer anställs av länsstyrelsen och utför under mycket pressat tidsschema utredningen under sommaren 2000. Resultatet föreligger i form av en drygt 50 sidor tjock rapport, med dels en historik över banan, dels en beskrivning av nuläget. Dessutom slår författarna fast att banan representerar avsevärda kulturhistoriska värden, även om de finner det problematiskt att applicera ett synsätt som av kutym används på enskilda objekt på en 18 mil lång järnvägslinje inklusive teknisk utrustning, stationshus och andra anläggningar, samt "rullande materiel".

Inledningsvis skriver man: "Banan har sitt största värde just i att den är en obruten järnväg med så lång sträckning, med stationshus och tekniska installationer bevarade i hög grad."¹²⁶ Författarna pekar också på de stora upplevelsevärden en resa längs smalspåret kan ge, och jämför med Inlandsbanan.¹²⁷ Rapporten emottas glatt av smalspårsvännerna, men den kommer när klockan är mer än 5 i tolv. Den är klar bara ett par veckor innan länsstyrelsens styrelse ska fatta beslut i frågan om byggnadsminnesförklaring. RAÄ får rapporten för yttrande, men man väljer att endast instämma i författarnas slutsatser och inte ta ytterligare ställning i ärendet.¹²⁸

I september 2000 avslår länsstyrelsen i Kronobergs län frågan om byggnadsminnesförklaring av järnvägen. Två av ledamöterna i länsstyrelsens lekmannastyrelse reserverade sig, och länsantikvarien meddelade avvikande mening. Kort därefter börjar upprivningen av banan.

I Kalmar län gick det annorlunda

Kalmar marknadsför sig som "Upplevelselänet". Bland det man kan uppleva är bland annat glasriket, Hultsfredsfestivalen, Öland, Visfestivalen i Västervik mm. Resor på en smalspårsjärnväg passar bra in i det konceptet. Sträckan Verkeback – Totebo förklarades som byggnadsminne 1996, sträckan mellan Totebo och Hultsfred blev byggnadsminne 1999. Dessa sträckor ägs av Förvaltnings AB Smålandsbanan (FAS) och Småländska smalspåret AB (SMAB). Sträckan Västervik – Jenny ägs av staten och är möjlig att göra till byggnadsminne,

¹²⁵ Skrivelser från RAÄ till Länsstyrelsen i Kronobergs län, 2000 06 30, dnr 310-1411-2000

¹²⁶ Växjö - Åseda - Hultsfred - Västerviks järnväg sid5

¹²⁷ Ibid sid 44

¹²⁸ Yttrande 2000 08 29, dnr 310-1411-2000

medan sträckan Jenny – Verkeback ännu är komplicerad att byggnadsminnesförklara på grund av oklarheter kring lagfarter. De hittills byggnadsminnesförklarade sträckorna omfattar ett stort antal fastigheter, med både spårområden och byggnader, och för länsstyrelsen i Kalmar län är det ett svåradministrerat byggnadsminne som kräver stora insatser av tjänstemännen vid ansökningar om bidrag och vid begäran om tillstånd av ändringar och liknande.

Längs stora delar av sträckan i Kalmar län bedrivs trafik sommartid. Under Hultsfredsfestivalen körs tågen i skytteltrafik mellan centrala Hultsfred och festivalområdet, fyllda med trötta rockfans. Detta "rocktåg" har blivit ett mycket uppskattat inslag under festivalen, och smalspårsentusiaster iklädda stins- och konduktörsuniformer blandar sig glatt och hjärtligt med festivalbesökarna. Dessutom ger festivaldagarnas intensiva trafik avsevärda intäkter till Tjustbygdens järnvägsförening och SmAB som sköter trafiken på sträckan. Länsstyrelsen i Kalmar län flaggar för banan på sin hemsida. Den kvarvarande delen av banan i Kalmar län är ett av de objekt som Riksantikvarieämbetet vill satsa på i det fortsatta arbetet med det industrihistoriska arvet.¹²⁹

Kommentarer

Vid genomgång av alla de handlingar som finns i ärendet om smalspåret konstaterar man snabbt att det är inte vad som kallas "kulturmiljösektorn" som bestämmer i ärendet. Makten över smalspåret eventuella framtid som kulturarv ligger hos de båda kommunerna och hos länsstyrelsens ledning. Båda kommunerna talar i ett tidigt skede om att man inte vill veta av någon byggnadsminnesförklaring. Länsantikvarien är som tjänsteman underställd både landshövdingen och länsstyrelsens lekmannastyreelse. Riksantikvarieämbetets inflytande i frågan är marginell. Det regionala museet förekommer inte i ärendehantering. De olika idealister som har framträtt i ärendet är väl bevandrade i ärendegången och lagstiftningens möjligheter. Det regionala museet – Smålands museum – förekommer inte i handlingarna, och förefaller inte ha agerat i ärendet. När frågan om byggnadsminnesförklaring väcktes 1993 remitterades inte ärendet till museet för yttrande, och länsstyrelsen har under ärendets fortsatta hantering inte begärt yttrande från museet. Inte heller någon av de båda kommunerna har efterfrågat museets syn på saken.

En komplikation i just det här ärendet är att det som kulturminneslagen förmår skydda och bevara bara är den fasta delen av järnvägen – alltså själva banan, stationshus, växlar och andra anordningar. Det som kallas "rullande materiel" rör inte den nuvarande lagstiftningen över. I teorin hade alltså själva banan kunnat förklaras som byggnadsminne, utan att någon som helst garanti för tågtrafik hade funnits.

¹²⁹ Svenska industriminnen sid 16

Intressant att notera är allmänhetens och då i synnerhet smalspårsvännernas stora tilltro till länsantikvarien och riksantikvarieämbetet och dessas förmodade möjligheter att med en enkel stämpelrörelse förvandla smalspåret till "kulturminne". De många skrivelserna från smalspårsvännerna till Riksantikvarieämbetet under år 2000 har en ton av aggressiv förtvivlan, men med starka förhoppningar att det centrala verket till sist ska kunna klara skivan. Det finns uppenbarligen hos många just en sådan tilltro till de antikvariska myndigheternas förmåga att agera, som inte stämmer med hur verkligheten ser ut. Den svenska demokratiska traditionen påbjuder en lång hantering av ärenden, och den enskilde tjänstemannens inflytande är ofta begränsat till beredning av ärenden, medan själva besluten tas i en politisk församling.

Banans eventuella värde för besöksnäringen i länet framhålls ibland av länsantikvarien i olika skrivelser, men det är inte en fråga som länsstyrelsen som helhet driver. Inte heller kommunerna arbetar med att göra banan till en turistattraktion i klass med Göta kanal och Inlandsbanan – objekt som smalspårsvännerna brukar referera till. Riksantikvarieämbetets utredare konstaterade just bristen på lokalt engagemang som det stora hindret för att utveckla banan till en turistattraktion.

NORRBOTTENS LÄN

Norrbottnens län utgör till sin yta en fjärdedel av hela Sverige. Det finns 14 kommuner i länet. Länet omfattar hela landskapet Norrbotten och större delen av Lappland.

Länsstyrelsen

Länsstyrelsen i Norrbotten är organisatoriskt indelad i tre sektorer, där kulturmiljöfunktionen ingår i sektor livsmiljö tillsammans med bland annat naturvård, jakt och fiske samt plan- och bostadsfunktionen.

Länsstyrelsen kommer förutom ordinarie anslag i åtnjutande av relativt mycket EU-pengar, G2-pengar och så vidare.¹³⁰ Att länet redan är glest befolkat, och är utsatt för ytterligare avfolkning innebär paradoxalt nog större möjligheter för finansiering av olika projekt än vad länen i södra Sverige har. Kulturmiljöfunktionen vid länsstyrelsen i Norrbotten hanterar ärenden inom ramen för EU:s strukturfonder mål 6 och 2.¹³¹ Länsstyrelsen framhåller att kulturarvet och kulturmiljöerna allt mer räknas som en kraft och resurs för regional utveckling. "Både tillväxtavtalet och strukturfondsprogrammet för mål 1 Norra Norrland lyfter fram dessa värden som en viktig potential för att utveckla regionens attraktivitet."¹³²

I Norrbottens län ligger man väl till vad gäller producerande av olika program och strategiska dokument. Länsstyrelsen har producerat ett kulturmiljöprogram kallat "Norrbottnens synliga historia" två delar. Programmet blev färdigt 1992. I förordet till del 1 sägs att "Norrbottnens kulturmiljöprogram skall bli ett styrinstrument för kulturmiljövården." Del 2, som består av två volymer, är uppdelat kommunvis. Vid bidragsgivning prioriterar länsstyrelsen bland annat miljöer som är utpekade i kulturmiljöprogrammet.¹³³

Länsstyrelsen skrev under 1999 "Program för bevarande av Norrbottens industriarv." Det är en ganska översiktlig beskrivning av vilka branscher som varit specifika för länet, och hur dessa har manifesterat sig i byggnader och anläggningar. Programmet pekar ut behov av vidare dokumentationer och kunskapsuppbyggnad inom länet. Det kan laddas ned gratis från länsstyrelsens hemsida. Programmet ska ses som en fördjupning av kulturmiljöprogrammet för Norrbotten, "Norrbottnens synliga historia". I länsstyrelsens verksamhetsplaner de senaste

¹³⁰ Till exempel uppger man i verksamhetsplanen för år 2000 att under åren 1997 - 1999 satsades mer än 21 miljoner kronor på byggnadsvård och landskapsvård, och i årsredovisningen 2000 anges att mer än 9,2 miljoner använts till byggnadsvård och kulturlandskapsvård år 2000

¹³¹ Verksamhetsplan 1999 sid 27

¹³² Verksamhetsplan 2000 sid 40

¹³³ Årsredovisning 1999 sid 50

åren framhålls det industrihistoriska arvet, och vidare redogör man för hur man följer upp kommunernas användning av programmet.¹³⁴

Även om kulturarvspropositionen och därmed myndigheternas regleringsbrev nu har strukit målet om att främja den lokala kulturella identiteten, framhålls detta i länsstyrelsens verksamhetsplan för år 2001. Här sägs att ett av målet är att "bidra till lokal kulturell identitet genom att stödja positiva initiativ till lokalt tillvaratagande av det genuina kulturarvet".¹³⁵

Länsstyrelsen anger att de allvarligaste hoten mot länets kulturmiljöer är problem som avfolkning och strukturomvandling. I inlandskommunerna hotas efterkrigstidens bebyggelse av rivning. Det industrihistoriska arvet hotas av nedläggningar och rivningar. Man framhåller också att många kommuner saknar antikvarisk kompetens och ibland också stadsarkitekt.¹³⁶ I sina årsredovisningar framhåller länsstyrelsen det välfungerande samarbetet mellan länsstyrelsen och länets museer, det regionala Norrbottens museum samt Ajtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum, Silvermuseet och Piteå museum.

Riksantikvarieämbetet har i sin "tio-i-topp" lista över det industrihistoriska arvet i landet pekat ut de storskaliga tekniska systemen Porjus kraftstation – Bodens fästning – Malmbanan. Länsstyrelsen återkommer upprepade gånger till detta, och hävdar i olika sammanhang att det är viktigt att gå vidare med kunskapsuppbyggnad kring anläggningarna.¹³⁷ Kulturarvets betydelse för turismen, och för tillväxten i länet, framhålls också.

Tillväxtavtalet för Norrbotten har en inriktning där vår kultur, vårt kulturarv och våra natur- och kulturmiljöer har stor betydelse för både länets utveckling och människans livsmiljö. Turism baserad på genuina kulturmiljöer är på frammarsch i länet och goda exempel finns på kulturarvsprojekt som påverkat den regionala utvecklingen.¹³⁸

Det regionala museet

Norrbottens museum i Luleå arbetar på en yta som täcker nästan en fjärdedel av Sverige. I Kulturrådets rapport om regionala museer och nationell kulturpolitik framhålls museets arbete i länets all kommuner, och utveckling av besöksmål och kulturturistiska objekt på lokalt initiativ (Manneby 2001:125). Regelbundna samråd med länsstyrelsen gör att museet har möjlighet att framföra synpunkter på och påverka även ärenden som inte har remitterats till museet.

Templet i ödemarken och Porjus kraftverkssamhälle

¹³⁴ Verksamhetsplan för år 2001 sid 51

¹³⁵ Verksamhetsplan för år 2001, sid 51

¹³⁶ Verksamhetsplan 2000 sid 40, Verksamhetsplan 2001 sid 49

¹³⁷ Årsredovisning 2000 sid 62

¹³⁸ Årsredovisning 1999 sid 49

Efter en kort färd i dalsidan komma vi till Porjus, som genast tilltalar med ordningen hos den av statens kraftverk ledda bebyggelsen. Terrängen har tvingat den att ansenligt sträcka ut sig på längden utmed landsvägen, där den långa raden av rödfärgade trähus effektivt avbrytes av den herrgårdsgula administrationsbyggnaden och det trivsamma turisthotellet (Sjöbeck 1938:39).

Porjus är samhället som egentligen inte skulle finnas. Vid 1900-talets början fanns det mindre än tio invånare i Porjus, samtliga boende på nybyggarhemmanet Porjugården – Erik Abraham Olsson och hans familj. Staten såg behov av att öka elproduktionen i Norrland, bland annat för att kunna elektrifiera malmbanan. En elektrifiering skulle innebära att de dryga och oberäknliga kostnaderna för importerad kol skulle ersättas med billig och driftsäker inhemsk el. Dessutom skulle det gå att köra fortare och alltså effektivisera driften på banan om den elektrifierades. Den 20 maj 1910 fattade riksdagen beslut om att satsa på bygget av kraftstationen. Stämningen var högtidlig. "Inför en sådan fråga, liksom alltid när verkliga nationella framtidsvärden står på spel, viker från vår sida de politiska motsättningarna" sade Hjalmar Branting inför beslutet.¹³⁹ Bygget av Porjus kraftstation påbörjades 1910, och 1911 inköptes hemmanet Porjus av Erik Abraham Olsson – Porjugubben kallad.

Kraftstationen hade ritats av Erik Josephson, en av tidens mest produktiva och anlitade arkitekter. Byggnaden uppfördes i tegel och är en god exponent för den nationalromantiska strömningen i den dåtida arkitekturen. Större delen av byggnadens funktioner fanns egentligen inte inne i huset, utan 50 meter under det. Här fanns inledningsvis tre turbiner och transformatorer. I februari 1915 förrättades den högtidliga invigningen, utan kunglig närvaro men annars med alla honoratiorens närvarande. Konungen själv fick på grund av det rådande kriget inte lämna Stockholm. Kraftstationen var i och med invigningen inte fix och färdig, utan ytterligare aggregat installerades under de närmaste decennierna. Det nionde och sista aggregatet togs i bruk 1948.

Porjus kraftstation uppmärksammades relativt tidigt av de kulturminnesvårdande myndigheterna. 1970 förslog RAÄ Statens Vattenfallsverk att anläggningen skulle tas upp i förteckningen över byggnadsminnesmärken.¹⁴⁰ Då planerades en ny damm och en ny kraftstation i Porjus, och den gamla stationens bevarande var långt ifrån självklart. Men tanken på att behålla två aggregat inom den gamla byggnaden, tillsammans med ett intresse för teknikhistoria som kom till uttryck bland annat i en artikel i Ny Teknik 1972, gjorde att Vattenfall övertygades om att den gamla byggnaden skulle finnas kvar och byggas om för delvis nya ändamål. Personliga kontakter mellan dåvarande riksantikvarien Sven B F Jansson

¹³⁹ "När Vattenfall städar förintas hela samhällen" Artikel i Dagens Nyheter 30/7 89 av Maciej Zaremba

¹⁴⁰ RAÄ 4917/78, Kulturminnesbyrån, Byggnadssektionen, 1978 12 11

och generaldirektören för Vattenfall Jonas Norrby kom att bli avgörande för byggnadens bevarande. Jansson sökte upp Norrby.

Han var mycket bestämd i sin uppfattning, som tillsammans med hans personliga pondus och charm påverkade mig starkt. Smickrande var det ju också att kraftverket kunde vara värdefull kultur. Jag tycker nog att det här korta mötet kom att fälla avgörandet. Min uppfattning stärktes om att byggnaden borde behållas. Härtill kom "Porjusfolkets" entusiasm och uppfinningsrikedom, när det gällde att finna en nyttig användning för byggnaden. --- 1979 beslöt Vattenfalls styrelse att ställverksbyggnaden i Porjus skulle behållas och 19 miljoner investeras.¹⁴¹

1981 tillskrev RAÄ regeringen med en hemställan om att kraftstationens ställverksbyggnad och underjordiska maskinsal med där befintliga maskiner skulle bli byggnadsminnesmärke.¹⁴²

1986 fattade regeringen beslut om att Porjus gamla kraftstation skulle förklaras som byggnadsminnesmärke. Beslutet är kortfattat och innehåller en bisats att kraftstationen blir byggnadsminnesmärke med "beaktande av de krav som en rationell drift ställer."¹⁴³ I och med ändringen av kulturminneslagen 1987 ändrades också beteckningen byggnadsminnesmärke till statligt byggnadsminne. Några skyddsföreskrifter upprättades inte 1986.

Kraftstationen inrymmer idag fritidslokaler, kontorslokaler, och en utställning om samhällets tillkomst, arrangerad av Porjus arkivkommitté. Den gamla kontrollsalen står oförändrad och visas tillsammans med turbinhallen 50 meter under jord för besökare. Här finns också två aggregat som har moderniserats och som fortfarande är i bruk, ett avsett för forskning och utveckling av vattenkraften som energikälla. Här finns också en skärmutställning om det numera bolagiserade Vattenfall och dess olika anläggningar.

1996 levererade analysenheten vid institutionen för konservering vid RAÄ en vårdplan för maskinsalen i gamla kraftstationen. I följebrevet skriver tjänstemännen vid RAÄ som arbetat med ärendet att "Arbetet har dragit ut på tiden bl a beroende på att en handledning för vård av detta slag aldrig har utarbetats tidigare." Vidare efterlyser man i sitt följebrev synpunkter på vårdplanen och dess upplägg.¹⁴⁴ Här uttrycker man alltså på ett ganska ödmjukt sätt det problem som så många inom kulturarvsbranschen för fram på olika sätt, att mycket inom fältet industriminnesbevarande ännu är oplöjd mark som man saknar erfarenhet av. Vårdplaner för byggnadsminnen behandlar för det mesta om ruiner och borgar och andra "klassiska" byggnadsvårdsobjekt. En teknisk anläggning som Porjus kraftstation, delvis fortfarande i bruk, saknar man i hög grad erfarenheter av.

Världsarv?

¹⁴¹ Vattenfalls generaldirektör Jonas Norrby skriver i nr 4 av "Porjus kraft", organ för Porjus arkivkommitté, augusti 1982

¹⁴² RAÄ 6631/79, Kulturminnesbyrån, Byggnadssektionen, 1981 04 06

¹⁴³ Beslut i utbildningsdepartementet 1986 08 21, Dnr 895/81 och 2473/85.

¹⁴⁴ Skrivelse från Mille Törnblom och Sven Olof Hjorth, analysenheten, Institutionen för konservering, RAÄ, 1996 08 19, inget dnr angivet, dnr hos länsstyrelsen 221-195-95

Unescos världsarvslista blev under 1990-talet den verkliga statuslistan för kulturarv. Många har känt sig kallade att försöka få med "sitt" kulturarv på listan. I april 1997 tillskrev Porjus arkivkommitté Jokkmokks kommun och föreslog att kommunstyrelsen skulle ansöka om att Porjus kraftstation skulle föras upp på världsarvslistan. Kommunstyrelsen behandlade ärendet snabbt och beslöt att arbeta för att anläggningen "upptages på UNESCO:s världsarvslista för industriminnesmärken."¹⁴⁵ Året efter tillskrev man Riksantikvarieämbetets internationella sekreterare med förslaget. Att en anläggning kommer med på världsarvslistan innebär inget ytterligare juridiskt skydd förutom byggnadsminnesförklaring eller annat. Men det är naturligtvis en stor prestige, ger mycket publicitet, och betyder mycket för besöksnäringen. Svaret från RAÄ var vänligt men hade innebörden att det för tillfället inte var aktuellt att nominera Porjus kraftstation till världsarvslistan, bland annat beroende på att Europa redan är starkt överrepresenterat bland objekten på listan.¹⁴⁶

Bevarandeprogram

De kulturhistoriska värdena i Porjus har uppmärksamats av kulturmiljövården både regionalt och nationellt. I länets kulturmiljöprogram från 1991 sägs att *Porjus är ett unikt och levande minne från den viktiga vattenkraftepoken i svensk historia och borde omfattas av en vidare kulturbeskrivande välvillighet.* (s159) I början av 1990-talet gjorde länsstyrelsen i Norrbotten ett bevarandeprogram för Porjus, där behovet av mer fördjupade insatser tydliggörs. Rekommendationerna i programmet är att detaljplaner och områdesbestämmelser som säkerställer kulturmiljövårdens riksintressen behövs. Bevarandeprogrammet skickades i början av 1993 på remiss till berörda instanser, som i princip var positiva. Bland annat skrev Vattenfall vattenkraft att "Kraftverkssamhället Porjus är unikt, och har ett stort kulturhistoriskt värde." Men bevarandeprogrammet har aldrig antagits av Jokkmokks kommun. Planarbete påbörjades under 1990-talet men har ännu ej fullföljts. Syftet med de påbörjade planerna var inte heller bevarande.

Nationellt arv

I Norrbotten finns miljöer som av Riksantikvarieämbetet har föreslagits ingå bland landets viktigaste industriminnen. RAÄ fick 1997 ett regeringsuppdrag som handlade om att "ta fram ett program för dokumentation, vård och långsiktigt hållbar förvaltning av de tiotalet viktigaste industriminnena i Sverige", den så kallade "tio-i-topp"-listan som redan nämnts flera gånger i framställningen.¹⁴⁷ Det handlar inte om enskilda objekt, utan för Norrbottens del det som kallas "megaystem" alltså det storskaliga tekniska systemet Porjus kraftstation – Bodens fästning – Malmbanan mellan Luleå och Narvik. Det refereras ofta till Riksantikvarieämbetets förslag i lokalpressens artiklar om Porjus. I oktober 2000 skrev

¹⁴⁵ Kommunstyrelsen i Jokkmokk, sammanträde 1997 05 20 §109, Dnr 382/1997 82

¹⁴⁶ Dnr 300-3136-1998

¹⁴⁷ Svenska industriminnen sid 4

Norrbottnenskuriren *Nu kan Porjus sätta ännu en kulturhistorisk fjäder i hatten. Tillsammans med malmbanan och Bodens fästning har Riksantikvarieämbetet utsett Porjus till ett av Sveriges tio viktigaste industriminnen.*¹⁴⁸ "Tio-i-topp-listan" framhålls i allmänhet som något positivt för trakten både i vad tidningarna skriver, och i olika dokument och uttalanden från Jokkmokks kommun och länsstyrelsen. I skrivande stund är det ännu oklart vad denna "rankning" konkret innebär, men RAÄ har äskat ett antal miljoner kronor hos regeringen för att kunna arbeta vidare med de objekt/anläggningar/system som man önskar arbeta vidare med.¹⁴⁹

Bostadshusen i kraftverkssamhället

Som det inledande citatet av Mårten Sjöbeck visar, så är Porjus mer än sitt kraftverk. Hela samhället anlades av Vattenfall. Vid samhällets södra infart finns ett antal bostadshus som uppfördes för vattenfalls personal. Här fanns ingenjörsbostad, driftsverkmästarbostad, förste maskinistbostad, andre maskinistbostad och så vidare. Ju högre i rang, desto närmare kraftstationen bodde man.¹⁵⁰ Likhetera med andra statliga anläggningar från samma tid, som de stora sinnessjukhusen, är slående när det gäller hur bebyggelsen har organiserats rumsligt och hur hierarkierna i samhället är tydligt avläsbara i den fysiska miljön. Det var aldrig meningen att någon varaktig samhällsbildning skulle uppstå i Porjus. I Harsprånget revs alla bebyggelse efter det att kraftverksbygget var avslutat, detsamma skulle ha skett i Porjus, men många av anläggningsarbetarna tog med sig sina familjer och slog sig ner på platsen. Porjus är idag Sveriges enda bevarade kraftverkssamhälle. Även om staten i form av Vattenfall har överfört ägaransvaret för bebyggelsen till Jokkmokkshem, så präglas bebyggelsen starkt av den statliga anläggningen, och när man idag kommer till samhället finner man att Mårten Sjöbecks karakteristik från 1938 ännu är relevant.

Bostadshusen är centrala i riksintresset Porjus. "Samhällets uppkomst och utveckling har till största delen dominerats av Kungliga Vattenfallsstyrelsen, vilket kan avläsas i bebyggelsens särpräglade karaktär och placering."

I samband med bolagiseringen av Vattenfall överläts beståndet av bostadshus till allmännyttiga Jokkmokkshus. Köpeskillingen var två kronor för 155 lägenheter. 1996 bedömde Jokkmokkshus att man hade en överkapacitet på ca 25 lägenheter i Porjus, och man signalerade att man ville riva hus för att få "rätt kostym". "På dessa orter är det aldrig roligt att sanera bort fungerande bostäder men som vi ser det så har vi inget val. Det skulle på lång sikt kosta oss mycket pengar att inte göra någonting."¹⁵¹ Under 1997 påbörjar Jokkmokks kom-

¹⁴⁸ "Porjus vara eller inte vara" Artikel i Norrbottenskuriren 11 10 13

¹⁴⁹ "Listan" har förändrat under den tid som förflutit sedan den första versionen presenterades 1999, dels efter synpunkter från remissinstanserna, dels genom förändringar som skett med objekten. Bland annat har Kockumskranen i Malmö utgått, liksom den del av smalspårsjärnvägen i Småland som löpte genom Kronobergs län.

¹⁵⁰ "Porjus vara eller inte vara" Artikel i Norrbottenskuriren 11 10 13

¹⁵¹ Sammanträdesprotokoll med bilaga, AB Jokkmokkshus 1996 06 06, § 623

mun ett detaljplanearbete i Övre Lillelet i Porjus. Planförslaget medger rivning av några bostadshus i området. Länsstyrelsen kommenterar planförslaget med viss vanda. Man konstaterar att "det synes föreligga små möjligheter att få en användning och ett långsiktigt bevarande av samtliga byggnader i riksintresseområdet." Man kan tänka sig att två hus i utkanten av riksintresseområdet rivs. Samtidigt påpekar man "vikten av att riksintresseområdena skyddas, så att de inte förlorar sitt värde genom att byggnadsnämnden successivt medger rivningar av olika byggnader."¹⁵²

Hösten 1999 ansöker Jokkmokkshus om rivningslov för fyra byggnader. Kommunen remitterar ärendet till länsstyrelsen, som i sitt remissvar menar att fortsatta rivningar definitivt skulle skada riksintresset Porjus. Kommunen uppmanas avvakta med rivningslov och istället återuppta arbetet med att upprätta en detaljplan. Man påpekar att det kulturhistoriska värdet ligger i samhället som helhet snarare än i enskilda byggnader.¹⁵³

Under 2000 aktualiseras frågan åter. I december tillskriver länsantikvarien samhällsbyggarnämnden i kommunen och uttrycker oro över kommunens planer. I sitt yttrande trycker hon på att Porjus är landets enda bevarade kraftverkssamhälle, att det har bedömts vara av riksintresse för kulturmiljövården och att det finns en potential för bygden i RAÄ:s arbete med landets tio viktigaste industriminnen.¹⁵⁴ Vid en offentlig debatt om Porjus framtid anordnad av Porjus bya- och intresseförening i februari 2001 informerade Jokkmokkshus VD om företagets prekära läge med miljonförluster flera år i rad. 30 % av lägenheterna i Porjus stod vid det tillfället tomma.¹⁵⁵

I april 2001 fattar samhällsbyggarnämndens beslut om att bevilja rivningslov, och länsantikvarien och länsarkitekten tillskriver kommunstyrelsen och påpekar att länsstyrelsen som tillsynsmyndighet enligt PBL har ansvar för den övergripande tillsynen över plan- och byggnadsväsendet i länet. Man rekommenderar åter kommunen att återuppta arbetet med en bevarandeplan för Porjus och en detaljplan där de kulturhistoriska värdena säkerställs. Man påpekar också att Jokkmokks kommun har angett Porjus som riksintresse för kulturmiljövården i sin översiktsplan, men att man inte redovisar hur riksintresset ska säkerställas. Återigen pekar man på RAÄ:s arbete med landets tio viktigaste industriminnen, och den möjliga potential som detta har för besöksnäringen i länet. Någon ny detaljplan eller områdesbestämmelser har ännu inte upprättats.¹⁵⁶ Trots detta beslöt kommunstyrelsens arbetsutskott att tillstyrka rivning i maj 2001. När ärendet kom till kommunfullmäktige beslöts med knapp majoritet att skjuta

¹⁵² Yttrande från länsstyrelsen 1997 05 20, dnr 202 1796-97

¹⁵³ Remissvar 1999 11 02, dnr 224-12160-99

¹⁵⁴ Yttrande 2000-12-14 från länsantikvarien till samhällsbyggarnämnden i Jokkmokk, dnr 229-14783-00

¹⁵⁵ "Styrande partier svek debatt" Norrbottenskuriren 01 02 19

¹⁵⁶ Yttrande 2001-04-25 från länsantikvarie Lena Lagerstam och tf. länsarkitekt Christer Svärd till kommunstyrelsen i Jokkmokks kommun, dnr 229-14783 -00

beslutet om rivningar i Porjus framåt. En ledamot yrkade att ”rivningar och rivningsplaner i Porjus ska skjutas på framtiden i avvaktan på kommande regeringsbeslut angående svenska industriminnen.”¹⁵⁷

RAÄ:s skäl för att vilja arbeta vidare med Norrbottens teknologiska megasystem lyder:

Riksantikvarieämbetet vill medverka till att undersöka och tydliggöra megasystemet, samt att förankra megasystemet som tankestruktur. Projektets syfte är att undersöka på vilket sätt ett systemperspektiv kan utnyttjas i forskning och kommunikation för att ge en fördjupad kunskap om de ingående delarna. De storskaliga anläggningarna och de stora geografiska avstånden ställer särskilda krav på de metoder som används.¹⁵⁸

Den som idag besöker Porjus leds snabbt ner till kraftverksbyggnaden, och här möter sommartid guider från Vattenfall. Centralt i byn vid genomfartsvägen finns en rastplats med en informationsbyggnad, även den bemannad med personal från Vattenfall. Det är det före detta polishuset i Porjus som flyttats och iordningställt för ändamålet. Framför den nya dammvallen finns en golfbana. Bland dess attraktioner är att man kan slå golfbollar tvärs över den uttorkade älvfåran.

Kraftbyggerland

Småland har Glasriket, Gästrikland Järnriket och övriga Bergslagen Eko-museum. Konceptet har i liten skala överförs även till Porjus, där ett Kraftbyggerland nu finns, som ett sätt att levandegöra och förklara Porjus tillkomst och utveckling för besökare. Kraftbyggerland, som kallats en "historiepark", består av en vandrings slinga, som utgår från informationscentret i den f.d. polisstationen. Via bland annat rekonstruerade "kåkar" och andra återskapade anläggningar från samhällets pionjärtid går man mot kraftstationen. Olika informationstavlor kantar vägen. Kraftbyggerland är ett samarbetsprojekt mellan länsstyrelsen, Norrbottens museum, vattenfall och Porjus arkivkommitté. Arkivkommittén kläckte idén i början på 1990-talet, Jokkmokks kommun står för huvudmannskapet, och museet var projektledare under planerings- och genomförandefasen. Museichefen skrev 1996 i samband med att spaden sattes i jorden:

Människor i våra delar av landet har utfört en stor del av arbetet med landets utveckling, det förtjänar att göras tydligt, så att vi vet vad som format vår plats på jorden och hur vi med gångna tiders kunskap i bagaget kan forma framtiden.¹⁵⁹

Kommentarer

¹⁵⁷ Kommunfullmäktige i Jokkmokks kommun 2001 06 18

¹⁵⁸ Svenska industriminnen sid 18

¹⁵⁹ Porjus Kraft nr 6

I sitt yttrande från april 2001 betonar länsstyrelsen sin myndighetsroll och det ansvar man har enligt PBL. Det är dock jämfört med hur länsstyrelsen i Skåne agerade i fallet Klippans pappersbruk en ganska nedtonad ton i brevet.

När det gäller att skapa/återskapa kulturarv, och sedan popularisera det, framstår Porjus arkivkommitté dels som en stark drivkraft, dels som en nagel i ögat på både Vattenfall och kommunen. Oerhört många initiativ har kommit från kommittén. Man bedriver inte bara retrospektivt arbete med att samla, ordna och förteckna material om samhällets förflutna, man tar också aktiv ställning i aktuella frågor. Den sporadiskt utkommande tidningen Porjus Kraft upprepar Porjus tillkomsthistoria, som inrymmer berättelserna om de "hårdföra män" som på sina axlar bar bördor på 50 - 100 kilo från Gällivare till bygget i Porjus på 1910-talet. Men här finns också artiklar om det samtida och framtida Porjus, och arkivkommittén är en självklar part i det offentliga samtalet om Porjus. Till exempel uttalar ordföranden i kommittén till Norrländska socialdemokraten, NSD, apropå Jokkmokks kommuns planer på att bevilja rivningslov för ett antal bostadshus i samhället: "Vi ockuperar husen".¹⁶⁰ Men även Vattenfall har blivit aktörer i kulturarvsbranschen, i och med att man har anställt guider och arbetar aktivt med informations- och utställningsverksamhet. Om man frågar vilka de andra aktörerna utanför "sektorn" är, så är svaret mycket enkelt och tydligt i Porjus, det är arkivkommittén och Vattenfall. Exempel på hur man skapar kulturarv finns till exempel i den framgrävda husgrunden efter "porjusgubben" Erik Abrahams hus. Arkivkommittén har också försett alla berörda myndigheter och instanser med skrivelser och underlagsmaterial i olika frågor, oavsett om mottagaren har bett om det eller ej... Således tillskrev man Norrbottens tidigare landshövding, näringsminister Björn Rosengren, i början av år 2000 för att framföra sin oro för hur kraftstationens inre vårdades, där man menade att "anläggningsdelar och lokaler sakta men säkert förfaller". Kännedomskopia till länsstyrelsen resulterade i ett svar från länsantikvarien, som höll med, och kännedomskopia på hennes brev gick till bland andra Jokkmokks kommun och RAÄ, och så var aktiviteter så att säga igångsatta på många nivåer.

Det kommunala bostadsföretaget Jokkmokkshus har ingen avundsvärd situation, med ett antal hus utan hyresgäster. Husen klassas som riksintresse och skall helst inte rivas, samtidigt som statens möjligheter att ta ekonomiskt ansvar för husen begränsas till länsstyrelsens utbetalande av byggnadsvårdsmedel. I fallet med Hörby station viftade länsstyrelsen med möjligheten att erhålla bidrag som en morot framför fastighetsägaren, men i Porjus-ärendet görs det än tydligare.

I Jokkmokks kommun verkar finnas en stark tilltro till Riksantikvarieämbetets arbete med Svenska Industriminnen. När man på våren och försommaren 2001 debatterade frågan om

¹⁶⁰ NSD 14/5 -01

rivning av hus i Porjus uttalades det i både kommunstyrelse och kommunfullmäktige att man borde avvakta RAÄ:s arbete innan något rivningsbeslut fattas. Det är frestande att jämföra med inställningen i Kronobergs län, där RAÄ:s förslag från 1999 att låta hela smalspårsjärnvägen vara ett av 10 nationella industriminnen inte satte många spår av aktivitet hos berörda kommuner eller länsstyrelsen. Kan skillnaden i inställning bero på att man i Norrbotten varit van vid ett beroende av staten på ett annat sätt än i det av småföretag dominerade Småland?

GÄVLEBORGS LÄN

Länet består av de två landskapen Gästrikland och Hälsingland. Det finns tio kommuner. Länsmuseum Gävleborg är regionalt museum, dessutom finns Hälsinglands museum i Hudiksvall.

Länsstyrelsen

Kulturmiljöfunktionen tillhör en enhet som också arbetar med fysisk planering, kommunikationer och bostäder. I verksamhetsplanen för år 2001 sägs att industriminnen ska prioriteras och programarbetet för industriminnen fullföljas. Vidare vill man i samverkan med andra satsa på en uthållig kulturturism, där Hälsingegårdar, fåbodar samt järnriket/ industriminnen är bärande delar.¹⁶¹ Vad gäller samverkan med länets museer beklagar man i årsredovisningen för år 1999 och verksamhetsplanen för år 2000 att ekonomisk kris på både länsmuseum och Hälsinglands museum gör det svårt att arbeta och fördela arbetsuppgifter på ett effektivt sätt.¹⁶² Situationen tycks dock ha förbättrats, för i årsredovisningen för år 2000 finns inte denna passus med utan här betonas det goda samarbetet med länsmuseum.¹⁶³ Länsstyrelsen noterar också vid upprepade tillfällen att inga kommunantikvarier finns i länet, och bara få stadsarkitekter.¹⁶⁴

Länsmuseum Gävleborg

Enligt kulturrådets rapport arbetar museet på bred front med byggnadsvård, arkeologi, kulturmiljö och kulturturistiska projekt i länets samtliga tio kommuner. Grundtanken är att göra länets historia synlig på plats, vilket det stora projektet Järnriket är ett exempel på.¹⁶⁵ I det "fall" som ska skildras nedan spelade museet en stor roll som opinionsbildare och remissinstans. Ovanligt var att museets styrelse blev synlig i den offentliga debatten.

Länsfängelset i Gävle

Gävle är Norrlands äldsta och största stad. Den utgör residensort för landshövdingen i Gävleborgs län, som omfattar Gästrikland och Hälsingland. Trafiken, handeln, sjöfarten och en mångsidig industri sätta sin prägel på staden. --- Staden är representativ genom snygghet, renlighet, byggnadernas goda underhåll, de breda, raka gatorna, den kanaliserade Gävleån och de vackra planteringarna (Sjöbeck 1939:157).

Sverigeobservatören Mårten Sjöbeck har mycket mer att säga om Gävle, men det han uppehåller sig vid är hamnen och sjöfarten, industrierna och stadens historia. Den byggnad som

¹⁶¹ VP 2201 länsstyrelsen i X län s 12-13

¹⁶² Årsredovisning länsstyrelsen i X län 1999 sid 46, VP 2000 länsstyrelsen i X-län s 31

¹⁶³ Årsredovisning länsstyrelsen i X län 2000 sid 58

¹⁶⁴ Årsredovisning länsstyrelsen i X-län 1999 s 45, ÅR 2000 sid 55, VP 1999 sid 23 och VP 2000 sid 31

¹⁶⁵ Manneby 2001:117

står i fokus för det här avsnittet nämner han inte, trots dess centrala belägenhet invid Gävle slott. Länsfängelset i Gävle tillhör knappast den ”goda” historia som Sjöbeck berättade. År 1841 fattades ett revolutionerande beslut i riksdagen om reformering av fångvården, där återanpassning till samhället var målet. Fängelserna måste till följd av detta få en helt ny form, där varje intagen skulle hållas åtskild från övriga fångar för att ensam i sin cell begrunda sitt brott i väntan på frigivning. Dessförinnan vistades alla fångar oavsett brott, straffets längd och fångens tillstånd i stora gemensamma rum, där det var lätt att läras upp till ny brottslighet. Riksdagen anslog en stor summa pengar – 1 300 000 kr för byggandet av nya cellfängelser. Mellan 1846 och 1913 byggdes 46 nya cellfängelser i Sverige.

Länsfängelset i Gävle är den tredje äldsta stenbyggnaden i Gävle efter slottet och kyrkan. Det är också ett av de tre äldsta cellfängelserna i Sverige. Byggnaden uppfördes på statens mark, strax intill Gävle slott. Bredvid slottet finns också en fängelsebyggnad från 1732.

Från början var Gävle länsfängelse T-format, 1885 tillkom ytterligare en flygel så att grundplanen blev korsformad. Flera ombyggnader gjordes, bland annat förstörades många fönster och de öppna ljusschakten mellan våningarna lades igen. Fängelset var i bruk fram till 1986, då ett nybyggt fängelse togs i bruk. Dess byggnadshistoriska värde uppmärksammades tidigt av länsantikvarien Erik Nordin, som tillskrev Riksantikvarieämbetet i ärendet hösten 1982 för att efterhöra deras synpunkter på Gävlefängelsets värde i ett riksperspektiv:

[fängelsebyggnaden] har enligt min bedömning ett framträdande kulturhistoriskt och arkitektoniskt värde. I Gävlefallet tillkommer dessutom ett inte obetydligt miljövärde, fängelset tillhör miljön kring Gävle slott --- Inför anstalernas avveckling är det viktigt att föra en diskussion om eventuellt bevarande och om framtida användning. Som underlag för en sådan diskussion vore det av värde att få en uppfattning om hur byggnadernas värde bedöms i ett riksperspektiv, med hänsyn till landets övriga bevarade fångvårdsanstalter, och vilka möjligheter riksantikvarieämbetet ser till åtgärder för att underlätta ett bevarande medan byggnaderna är i statlig ägo.¹⁶⁶

Riksantikvarieämbetet svarade snabbt på länsantikvariens förfrågan, att man

delar länsantikvariens bedömning att båda fängelsebyggnaderna äger kulturhistoriskt och arkitektoniskt värde. De bör därför betraktas som byggnadsminnen enligt 18§ kungörelsen med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet.

Man hänvisar till en kommande inventering av landets fängelsebyggnader innan man slutligen tar ställning till om fängelset i Gävle har sådana kvaliteter att det ska bli byggnadsminne.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Skrivelse 6/10 -82 från länsantikvarien till RAÄ, dnr 11.396-2497-82, om fängelserna i Gävle o Hudiksvall.

¹⁶⁷ Skrivelse från RAÄ, kulturminnesbyrån, byggnadssektionen, till länsstyrelsen i X-län 11/10 1982 (4528/82)

I december samma år skriver länsantikvarien till kriminalvårdsstyrelsen, lantmäteriverket, Gävle kommun, Läns museet och Byggnadsstyrelsen och bifogar höstens skriftväxling mellan länsstyrelsen och RAÄ.

Länsstyrelsen vill betona vikten av att en fängelseinventering snarast genomförs och av att hänsyn tas till fängelsernas kulturhistoriska värde vid planering för deras framtida användning.¹⁶⁸

Lantmäteriets roll beror på att underhandsdiskussioner förs om att bygga om fängelset till ett arkiv, där LMV skulle kunna ha material.

Riksantikvarieämbetet lät under 1985 inventera landets fängelsebyggnader. Med anledning av detta skrev länsantikvarien till kriminalvårdsstyrelsen och påpekade att man förutsatte att

överläggningar med eventuell köpare sker med hänsynstagande till byggnadens kulturhistoriska värde och de eventuella skyddsföreskrifter detta kan komma att föranleda.¹⁶⁹

I februari 1986 tillskriver länsstyrelsen Gävle kommun, med kopia till Läns museet, RAÄ, det allmännyttiga bostadsföretaget AB Gavlegårdarna, Byggnadsstyrelsen och kriminalvårdsstyrelsen angående en eventuell byggnadsminnesförklaring av fängelset. Man påpekar i sin skrivelse det stora kulturhistoriska värde som man anser är knutet till byggnaden, och att fängelset är den viktiga del i den miljö av riksintresse som Gävle stadscentrum utgör.

Länsstyrelsen anser sålunda med särskilt hänsyn till förhållandena i Gävle och den centrala stadsmiljön att länsfängelset är en synnerligen märklig byggnad och att förutsättningarna för en byggnadsminnesförklaring bör undersökas. Det är därför av största vikt att frågan om framtida användning av fängelset studeras med utomordentlig omsorg, med syfte att finna en användning som så lite som möjligt skadar byggnaden särskilt de delar som är välbevarade sedan byggnadstiden. Byggnadens exteriör måste givetvis också behandlas med största försiktighet, så att de drag som är karakteristiska för en fängelsebyggnad inte försvinner. Länsstyrelsen avstår från att nu lämna förslag till skyddsföreskrifter men förutsätter att den kommande användningsförändringen kommer att projekteras så att överläggningar om skydd mm kan ske.¹⁷⁰

I denna skrivelse till de parter som de närmaste åren kommer att vara involverade i ärendet är länsstyrelsens uppfattning i byggnadsminnesfrågan knappast möjliga att misstolka. Ett par veckor efter att ovanstående skrivits underrättar länsstyrelsen att fråga om byggnadsminnesförklaring har väckts för byggnaden enligt 13§ lagen om byggnadsminnen.¹⁷¹

¹⁶⁸ Skrivelse från länsantikvarie Erik Nordin 1982 - 12 - 16, dnr 11.396-2497-82

¹⁶⁹ Skrivelse från länsrådet A Tollstorp och länsantikvarie Erik Nordin 2/10 -85, till kriminalvårdsstyrelsen i Norrköping (11.392-1799-85)

¹⁷⁰ Skrivelse från länsrådet A Tollstorp och länsantikvarie Erik Nordin 1986-02-07, dnr 11.392-1799-85

¹⁷¹ Underrättelse 1986 02 16 från länsantikvarie Erik Nordin, dnr 11.391-1799-85

Fängelset får ny ägare

Kommunalrådsberedningen i Gävle överlämnade till fastighetsnämnden och byggnadsnämnden att yttra sig över länsstyrelsens underrättelse. I sitt förslag till yttrande till nämnden skriver fastighetskontoret en bakgrund till sitt ställningstagande. Våren 1986 hade förhandlingar mellan staten i form av byggnadsstyrelsen och Gävle kommun förts angående byte av fastigheter. Gävle kommun avyttrar till staten en fastighet vid Nygatan i byte mot fängelset. Därefter skall fängelset avyttras till AB Gavlegårdarna för 1 milj kronor. Fastighetskontoret skriver sedan sina synpunkter på länsstyrelsens uppfattning om det kulturhistoriska värdet i fängelsebyggnaden:

Länsstyrelsen finner stora värden i fängelsemiljön och betonar särskilt i sin skrivelse sambandet med slottet och dess miljö. Fastighetskontoret känner inte samma andakt inför fängelsebyggnaden. För kontorets del väger andra aspekter än rent kulturhistoriska också tungt, framför allt ekonomiska och allmänt miljömässiga. Fängelsetomten är en mycket centralt belägen tomt, men man kan tveka om den varit ett positivt inslag i miljön. De människor som upplevt den miljön har ju varit inlåsta och för andra har den varit stängd. Kanske finns det därför skäl att något tona ner alltför lyriska uttåg om värdet i den befintliga miljön, men om man anser slottet-fängelset ha stort kulturhistoriskt värde som enhetlig miljö bör staten behålla fängelset och genomföra de insatser som behövs för bevarandet. I samma riktning talar det som länsstyrelsen säger om det fångvårdshistoriska intresset. Fångvården har alltid varit en statlig angelägenhet och det bör också fångvårdens historia vara. Fastighetskontoret föreslår att kommunen avstår från att förvärva fängelsefastigheten om den förklaras som byggnadsminne.¹⁷²

I maj 1986 behandlar byggnadsnämnden i Gävle frågan. Man konstaterar att i det förslag till kulturminnesvårdsprogram för centrala Gävle som är under utarbetande har fängelset i den första remissomgången betecknats som möjligt byggnadsminne, men att detta ställningstagande nu har dragits tillbaka med hänvisning till oklarheter om byggnadens kulturhistoriska värde.

Byggnadsnämnden uttalar sig om det värde man anser byggnaden har:

Från stadsbildssynpunkt är fängelsebyggnaden med murar inte av det utstående värde att kommunen därför måste gå in som köpare för att rädda byggnaden. Samtidigt äger byggnaden genom sin användning också en stark negativ laddning som inte utan vidare kan negligeras. Bedömningen av byggnadens sammantagna värde är därför en mycket svår fråga

Nämnden beslut blev

att en byggnadsminnesförklaring inte är aktuell förrän staten har bestämt sig för byggnadens kulturhistoriska värde och framtid. Beslut i fråga om byggnadsminnesförklaring bör föreligga innan staten säljer fastigheten.¹⁷³

¹⁷² Yttrande från fastighetskontoret i Gävle till fastighetsnämnden, 1986-03-26, Dnr 206-146/86, underskrivet av Sture Rosenlund och Vanja Duvhammar.

¹⁷³ Sammanträdesprotokoll Byggnadsnämnden i Gävle §224, 1986 05 05, dnr 1986-3135-026

I mars 1987 behandlades KMV-programmet i kommunfullmäktige. Programmet antogs men fängelset fick inte klassificering som tänkbart byggnadsminne. Kommunalrådet Stig Källgren hävdade i debatten att man först skulle invänta statens initiativ i frågan. KF:s beslut var inte enhälligt.¹⁷⁴

Fängelset stängdes våren 1986, och sommaren 1986 överlät staten ägandet till Gävle kommun, som i sin tur lät det kommunala bostadsföretaget AB Gavlegårdarna ta över fastigheten.

Hösten 1986 uppstår fnurror på tråden mellan RAÄ och länsantikvarien. Kommunalrådet Stig Källgren har haft kontakt med RAÄ för att få klarhet i vissa frågor kring byggnadsminnesförklaring, bland annat huruvida en byggnad kan förklaras som byggnadsminne mot ägarens vilja. Skriftväxling förekommer mellan RAÄ och länsantikvarien för att reda ut vad som egentligen sagts och vad som egentligen menats med det som skrivits. I ett brev till länsantikvarien konstaterar RAÄ att "självklart kan den aktualiserade frågan om byggnadsminnesförklaring inte förbises i den fortsatta planeringen rörande fastigheten." Man skriver vidare att det var "förvånande" att staten i form av byggnadsstyrelsen kunde sälja fängelset till Gävle kommun utan att ställa en byggnadsminnesförklaring som villkor. Alla inblandade – kriminalvårdsstyrelsen, byggnadsstyrelsen och Gävle kommun – hade ju uppmärksammats på byggnadens kulturhistoriska värde i ett tidigt skede.¹⁷⁵

Förutom lantmäteriverket visade även läns museet och Gävle stadsarkiv intresse för fängelset. Båda hade behov av nya magasinslokaler, och fängelset skulle kunna vara lämpligt. Om detta kunde man läsa i pressen under 1980-talet.¹⁷⁶ Enstaka belackare uttalade sig mot detta, och menade att det vore fel att låta en så central tomt husera döda museisamlingar. Samtidigt debatteras byggandet av ett nytt "Musikens hus" i Gävle, fängelsetomten är en möjlig placering. Vid en offentlig debatt den 1/9 1987 framställde arkitekten Gösta Rosenberg sin vision för platsen:

Den döda, avvisande fängelsebyggnaden ska ersättas med ett varmt, levande kulturhus. --- Ett hus som speglar vår tid, men som tar hänsyn till de äldre husen i omgivningen. I gul sandfärgad sandsten i harmoni med slottet ska det också lysa som en lykta om kvällen.¹⁷⁷

I juni 1987 är man från Riksantikvarieämbetets sida redo att sammanfatta sin riksomfattande fängelseinventeringen och utfärda rekommendationer. I brev uppmanar man länsantikvarien till att gå "vidare i frågan om byggnadsminnesförklaring och tar upp förhandlingar med ägaren om skyddsföreskrifternas utformning och anläggningens framtida användning och

¹⁷⁴ Gefle dagblad 3/3 1987

¹⁷⁵ Skrivelse från RAÄ (Kulturminnesbyrån, byggnadssektionen) till länsstyrelsen 1986 12 01, dnr 4722/86

¹⁷⁶ Till exempel Arbetarbladet 11/12 1985 och Gefle dagblad 10/9 1987

¹⁷⁷ Gefle Dagblad 2/9 - 87

vård."¹⁷⁸ Samtidigt får Gavlegårdarna brev från RAÄ, som meddelar resultaten av fängelseinventeringen, och skickar en kopia över beskrivningen av fängelset samt tillhörande fotografier.

Vid sammanställning och utvärdering av inventeringsresultaten har Gävlefängelset befunnits höra till de ur kulturhistorisk synpunkt värdefullaste. Det uppfördes 1842-47 och är därmed ett av de första cellfångelser som tillkom efter 1840-42 års cellfångelserreform. Det är, trots vissa om- och tillbyggnader, väl bevarat såväl exteriört som interiört. Förutom sitt stora egenvärde som exempel på den större T-formade cellfångelsetypen har anläggningen också stor betydelse för stadsbilden och som en del av den offentliga miljön i Gävle. Med hänsyn härtill är det angeläget att byggnaden bevaras och kommer i åtnjutande av skydd enligt lagen om byggnadsminnen. --- Ämbetet har nu i skrivelse till länsstyrelsen föreslagit att länsstyrelsen skall ta upp frågan om byggnadsminnesförklaring och i samråd med Er i egenskap av fastighetens ägare diskutera skyddets omfattning och innebörd samt övriga frågor som hänger samman med byggnadsminnesförklaringen och byggnadens framtida användning och vård.¹⁷⁹

I länsstyrelsens arkiv i Gävle finns inte bara de officiella skrivelserna i ärendet utan också tjänsteanteckningar från länsantikvarien i ärendet. Således har han den 23/6 1987, alltså vid den tidpunkt då RAÄ skickade sina skrivelser angående fängelseinventeringen, noterat följande från ett telefonsamtal med Stig Källgren där länsantikvarien erbjudit sig att arrangera ett möte till hösten då riksantikvarien skulle kunna bjudas in, detta med anledning av RAÄ:s slutsatser om fängelseinventeringen: "Källgren upprörd och vill inte ha någon debatt om fängelset förrän Gavlegårdarna utrett och visat alternativ med bevarande. Innan detta skett kan en debatt bara vålla motreaktion."

Under 1987 kommer också Riksantikvarieämbetets beslut om vilka områden i landet som enligt naturresurslagen ska vara riksintressen för kulturmiljövården. Riksintresset Gävle stad uttrycks bland annat genom "residensstadens karaktärsbyggnader". I riksintressebeskrivningen nämns fängelset och slottet som viktiga monument.¹⁸⁰

Hösten 1987 upprepar länsantikvarien sina påstötningar på fastighetsägaren i ärendet, genom en skrivelse där man uppmanar Gavlegårdarna att kontakta läns museet och länsstyrelsen för att få synpunkter och underlag till sitt pågående arbete med att utreda bevarande och återanvändande av byggnaden. Länsantikvarien skriver också att även Riksantikvarieämbetet är berett att medverka genom att redovisa resultaten av sin inventering och delta i överläggningar.¹⁸¹

Enligt Erik Nordins tjänsteanteckningar får man inget svar från Gavlegårdarna på skrivelsen.

¹⁷⁸ Skrivelse från kulturminnesbyrån vid RAÄ till länsstyrelsen 1987 06 25, dnr 1779/84

¹⁷⁹ Skrivelse från kulturminnesbyrån vid RAÄ till Gavlegårdarna 1987 06 25, dnr 1779/84

¹⁸⁰ Riksintresse för kulturminnesvården i X-län, Gävle kommun, Gävle (X 800)

¹⁸¹ Skrivelse från länsantikvarie Erik Nordin till AB Gavlegårdarna 1987 09 03, dnr 11.392-1799-86, kännedomskopia även till kommunalrådet Stig Källgren

I början av 1989, medan diskussionerna om bevarande och användning pågår, upptäcks allvarliga vattenskadorna i byggnaden. I mars besiktigar länsantikvarien fängelset: "Mycket allvarliga fukt- och vattenskadorna i källare och två våningar. Vattnet har gått in i bjälklag och murar och vållar fukt och mögelskadorna. Den mindre isoleringscellen genomblöt. Färg flagar och mögelsvamp växer."¹⁸²

I slutet av 1989 skriver en ledamot i fullmäktige en interpellation och undrar varför inget händer med byggnaden. Kommunalsrådet Stig Källgren svarar att Gavlegårdarna avser att ta upp överläggningar med kommunen om fängelsetområdets framtida utnyttjande, så snart kongress- och musikhusets lokalisering är klar.¹⁸³

Arkitekttävling

1992 börjar Gävle kommun och Gavlegårdarna att skriva program för en arkitekttävling för området, öppen för unga arkitekter från hela Europa. Från länsstyrelsens sida är man orolig över att platsens kulturvärden inte ska få en korrekt beskrivning i tävlingsprogrammet och att riksintresset inte ska uppmärksammas, varför man åter tillskriver Gavlegårdarna, och uttrycker förhoppning om att tävlingsprogrammet skrivs med målsättningen att fängelset ska bevaras.¹⁸⁴ Länsstyrelsens farhågor visar sig sedan besannas när tävlingsprogrammet blir offentligt. Att platsen är av riksintresse för kulturmiljövården nämns inte som en planeringsförutsättning, och ordet kulturhistoriskt värde förekommer inte. Däremot talas det om "antikvariska intressen."

Tomten är belägen i den centralaste delen av innerstaden och i ett prestigefullt och känsligt område invid ån, varför det ställs höga krav på arkitekturen. Från antikvariskt håll har framförts önskemål om ett bevarande av fängelset helt eller delvis. Ett bevarande av fängelset är dock inget absolut krav från stadens sida.

Den sista meningen måste betecknas som synnerligen märklig, eftersom det är kommunens skyldighet att tillse att kulturmiljövårdens riksintressen tillgodoses.

I programmet framgår vilken sorts invånare Gavlegårdarna tänkt sig i kvarteret: "Målgruppen är välsituerade pensionärer och medelålders par --- Även familjer med tonåringar och ungdomar i karriären är en målgrupp."¹⁸⁵

¹⁸² Erik Nordins tjänsteanteckning 890310

¹⁸³ Gefle Dagblad 19/12 1989

¹⁸⁴ Skrivelse från tf. länsantikvarie Ann Renström till Gavlegårdarna 920925, dnr 221-6673-89

¹⁸⁵ Program för kvarteret Tullstuvan, Söder 6:4, upprättat av Gavlegårdarna, Gävle kommun och Europans svenska sekretariat i januari 1993

I februari 1994 presenteras de vinnande förslagen i arkitekttävlingen. Vinnande förslag bygger på att två av fängelsets gavlar bevaras, och att nya bostadshus byggs däremellan. Juryn har inte funnit att något bevarandevalternativ ger fullgoda bostäder.

Av ett PM i länsstyrelsens handlingar i ärendet framgår att en överläggning hållits i april 1994 mellan Gavlegårdarna, läns museet och länsstyrelsen. I PM:et står också att läsa att länsstyrelsen anser tävlingsprogrammet som för snävt, då det endast handlade om bostäder. Länsstyrelsen vill ha en bred användningsdiskussion, där även kommunen och staten engagerar sig. Redan vid detta tillfälle – mitten av 1994 – framförs möjligheten att en byggnadsminnesförklaring genomförs mot ägarens vilja. PM:et är signerat av både landshövdingen och länsantikvarien.¹⁸⁶

Efter tävlingens genomförande har kommunen för avsikt att upprätta en detaljplan för området som möjliggör genomförandet av det vinnande förslaget. Gällande plan från 1948 anger Allmänt ändamål på platsen. I juni 1994 beslöt byggnadsnämnden i Gävle att upprätta en detaljplan för genomförande av Gavlegårdarnas planer.¹⁸⁷ Emellertid påbörjas aldrig planarbetet. I ett PM daterat i maj 1996 skriver stadsarkitekt Gunnar Lidfeldt att AB Gavlegårdarna har beställt planarbetet, men stadsbyggnadskontoret har valt att inte påbörja arbetet i avvaktan på länsstyrelsens ställningstagande i bevarandefrågan. "För min del bejaktar jag förslaget eftersom jag ser det som en elegant lösning på ett lokalt problem, en idé som skulle förse Gävle med ytterligare ett arkitektoniskt mästerverk." Stadsarkitekten skriver vidare att han naturligtvis kommer att lojalt ställa upp för ett bevarandevalternativ om ett sådant skulle komma ifråga.¹⁸⁸

I lokaltidningarna kunde man läsa att det redan är kö till de nya bostäderna på fängelsetomten. "Folk ringer hit dagligen för att få veta hur de ska bära sig åt för att få en lägenhet där, säger bolagets byggnadschef Björn Högström."¹⁸⁹

Rädda fängelset!

Under 1994 bildas Sällskapet rädda fängelset! Drivande är bland andra en byggnadsantikvarie bosatt i Gävle. Bland annat ordnar man en namninsamling. 949 namnunderskrifter som stöder ett bevarande av fängelset överlämnas till kommunen. I oktober 1994 ordnar sällskapet en debattkväll om fängelset. Kommunalrådet Sture Sandberg som medverkar hävdar att om fängelset ska bevaras så får staten köpa tillbaka det. Publiken föreslog en rad nya användningsområden för byggnaden – studentbostäder, lågprisshotell, hantverkshus,

¹⁸⁶ PM 1994 06 10, dnr 221-6673-89

¹⁸⁷ Sammanträdesprotokoll Byggnadsnämnden i Gävle 1994 06 15, § 224

¹⁸⁸ PM ang. Gamla fängelset i Gävle, Stadsbyggnadskontoret 1996 05 23, inget dnr

¹⁸⁹ Gefle Dagblad 16/6 1994

rehabiliteringscentrum för frigivna fångar etc. "Det är omodernt att riva gamla fängelser och det har gått att hitta användningsområden på andra håll", framhöll länsantikvarie Erik Nordin vid mötet.¹⁹⁰ Strax därefter, den 8/11 1994, meddelar länsstyrelsen att man väcker fråga om byggnadsminnesförklaring av byggnaden med hänvisning till kap 3 i kulturminneslagen.

Hösten 1994 engagerar också länsstyrelsen en arkitekt att skissa på ett förslag till återanvändning av fängelset. Våren 1995 presenteras ett förslag till ombyggnad till studentbostäder.

I april 1995 informerar länsantikvarie Peder Mellander kulturnämnden i Gävle om ärendet. Nämnden beslutar att stödja länsstyrelsens förslag till återanvändning av byggnaden och avvisa förslaget om rivning. Nämndens yttrande bygger på en tjänstemannaskrivelse där det framhålls att kulturnämnden i Gävle enligt av kommunfullmäktige fastställt reglemente har det kommunala ansvaret för att bevaka kulturhistoriskt värdefulla miljöer och byggnader i Gävle.

Våren 1995 orienterar också länsantikvarien landshövdingen i bakgrunden till ärendet och hur dagsläget ser ut vad gäller utredningen om eventuella studentbostäder i byggnaden.¹⁹¹

I november 1995 skriver läns museets styrelse till Gavlegårdarna och uppmanar dem till dialog i ärendet. I pressen uttalar sig landsantikvarien Anders Broberg, styrelsens ordförande Åke Gillström och biträdande landsantikvarie Carl-Magnus Gagge samt länsantikvarien Peder Mellander.¹⁹² Uttalanden i tidningarna Arbetarbladet och Gefle Dagblad från dels Gavlegårdarna, dels museet och länsstyrelsen, tyder på en lindrigt sagt irriterad stämning kring fängelset.

I november 1995 skriver AB Gavlegårdarnas VD, det tidigare kommunalrådet Stig Källgren, ett ilsket brev på fem sidor till länsstyrelsen med anledning av vad länsstyrelsen hävdar i sin årsredovisning för budgetåret 1994/95 om en eventuell ombyggnad av gamla fängelset.

Staten tar över?

Våren 1996 påbörjas diskussionerna med statens fastighetsverk om ett eventuellt övertagande av byggnaden. Kontakter har nu tagits på generaldirektörs- och landshövdingenivå. I ett epostmeddelande från den 13 februari -96 skriver landshövdingen Lars Eric Ericsson till länsantikvarien Peder Mellander att han nu har talat med generaldirektören för statens fastighetsverk Christer Wadelius. "Han tycker att fängelset låter tillräckligt intressant, för att vilja fundera närmare på frågan. Detta efter hans samtal med Riksantikvarien. "Det framgår också att kommunalrådet Sture Sandberg har ombetts vara kommunens kontaktman med

¹⁹⁰ Artikel i Gefle dagblad 14/10 1994

¹⁹¹ Brev från Peder Mellander till Lars Eric Ericsson 1995 04 19, inget dnr

¹⁹² Gefle dagblad 21/11 1995

fastighetsverket. I ett tidigare epostmeddelande från Ericsson till Mellander (24/1 -96) skriver Ericsson att Stig Källgren nu "börjar bli otålig ang. fängelsets öde". I maj bjuds Wadelius till ett möte i Gävle. Undertecknare av inbjudan är stadsbyggnadskommunalrådet Sture Sandberg, på programmet står diskussion och besök på fängelset. Övriga inbjudna är landshövdingen Lars Eric Ericsson, ordföranden i läns museets styrelse Åke Gillström, kulturkommunalrådet Eva Gillström, stadsarkitekten Gunnar Lidfeldt och AB Gavlegårdarnas byggnadschef Björn Högström.¹⁹³

Debatten i pressen går vidare. I oktober 1996 finns en insändare i Arbetarbladet med rubriken "En ful gammal stenkoloss"

Jag kan inte förstå vad som är så märkvärdigt med det här fängelset? En ful gammal söndervittrad stenkoloss. Ska man bevara en sådan här byggnad måste den tas om hand på ett speciellt sätt --- Vill man bevara den här byggnadsstilen på fängelser finns det på andra platser i Sverige som dessutom är i mycket bättre skick.¹⁹⁴

Byggnadsminne

I början av april 1997 presenterar Gavlegårdarna nybyggnadsprojektet på fängelsetomten. Det vinnande förslaget från tävlingen 1994 är fortfarande aktuellt. Samma dag som Gavlegårdarnas presentation skickar länsstyrelsen ett brev till företaget där man meddelar att man nu avser att genomföra en byggnadsminnesförklaring av fängelset. Man föreslår i skrivelsen att staten ska förvärva fastigheten, eftersom Gavlegårdarna tydligt markerat att man inte är intresserad av en byggnadsminnesförklaring. Som skäl för en BM-förklaring anger länsstyrelsen att fängelset och dess närmiljö anses som omistliga ur ett riksperspektiv. Vidare anger man att man erhållit nio miljoner kronor från Riksantikvarieämbetet för stöd för en upprustning av fängelset. Ett företag har fått i uppdrag att utreda de ekonomiska konsekvenserna för staten vid ett bevarande av fängelset, och med ledning av denna utredning föreslår länsstyrelsen att 1,4 miljoner kronor är en skälig köpeskilling. Man ber nu Gavlegårdarna inkomma med svar på om man är beredda att acceptera en BM-förklaring, alternativt om man är beredda att sälja fängelset till staten.¹⁹⁵

Krocken mellan fastighetsägaren och länsstyrelsen resulterar bland annat i stora tidningsartiklar: "Nu är det fullt krig mellan kommunen och länsstyrelsen om gamla fängelset. Kommunen planerar riv- och byggstart till 1998. Länsstyrelsen svarar med byggnadsminnesförklaring och vill att staten köper tillbaka fängelset." I Gefle Dagblad beskrivs det man vill bygga: "en kompromiss där silhuetten blir intakt medan man bygger ett

¹⁹³ Inbjudan från kommunalrådskansliet i Gävle till generaldirektören Christer Wadelius, daterad 1996 05 09

¹⁹⁴ Arbetarbladet 25/10 1996

¹⁹⁵ Skrivelse från länsstyrelsen till Gavlegårdarna 1997 04 09 (221-6673-89) Undertecknad av Lars Eric Ericsson och Peder Mellander

modernt bostadshus innanför murarna. Muren och den södra och norra gaveln blir kvar." Pressen finner det högintressant att det kommunala bostadsbolaget och staten i form av länsstyrelsen är på kollisionskurs. Peder Mellander säger till tidningen: "Det ser ut som en tanke men jag kände inte till att de här planerna skulle presenteras nu. Vi har fått nio miljoner kronor av riksantikvarieämbetet till upprustning och bevarande av fängelset som byggnadsminne. Miljön är omistlig ur ett riksperspektiv."¹⁹⁶

Svar på länsstyrelsens skrivelse inkommer snabbt från AB Gavlegårdarna, som svarar med rungande nej både vad gäller en eventuell byggnadsminnesförklaring och en försäljning till staten.¹⁹⁷ Trots fastighetsägarens nej utarbetar ändå länsstyrelsen förslag till skyddsföreskrifter. Dessa sänds till RAÄ, byggnadsnämnden i Gävle och AB Gavlegårdarna för yttrande samt för kännedom till Läns museet och kulturnämnden i Gävle.¹⁹⁸

Stadsarkitektkontoret skriver i sin tjänsteskrivelse till byggnadsnämnden:

Anläggningen har stått övergiven i 10 år och med nu föreslagna restriktioner blir det svårt att hitta en användning som på sikt kan garantera upprustning och framtida underhåll. Av hänsyn till stadsbilden är det ett oeftergivligt krav. Byggnadsnämnden föreslås uttala att så länge länsstyrelsen inte visat att anläggningen kan få en användning som garanterar dess upprustning och fortbestånd avstyrkes byggnadsminnesförklaringen. Byggnadsnämnden är fortfarande med detaljplaneinsatser beredd att medverka till att omvandlingen enligt fastighetsägarens planer kan genomföras.¹⁹⁹

Byggnadsnämnden i Gävle beslutar 20/8 1997 att anta stadsbyggnadskontorets yttrande som sitt. Mot detta reserverar sig en ledamot från miljöpartiet.²⁰⁰ Kommunstyrelsen ställer sig den 26/8 1997 bakom byggnadsnämndens beslut.

Gavlegårdarna skriver 1997 08 25 ett 10-sidigt svar på länsstyrelsens remiss. Man avvisar förslaget och ger i yttrandet en bakgrund till sin syn på ärendet. Man upprepar det som sagts många gånger av olika företrädare för kommunen, att något krav på byggnadsminnesförklaring inte fanns från statens sida vid det tillfälle då kommunen övertog byggnaden.

Läns museet Gävleborg tillstyrker byggnadsminnesförklaring. Yttrandet skrivs under av ordföranden i läns museet Rose Ericsson och tf. landsantikvariern Carl-Magnus Gagge.²⁰¹ Även RAÄ tillstyrker länsstyrelsens förslag, i två olika yttranden. Det första är ganska kortfattat

¹⁹⁶ Artikel i Gefle dagblad 11/4 1997

¹⁹⁷ Skrivelse från AB Gavlegårdarna 1997 04 24, dnr 94/051, till landshövdingen Lars Eric Ericsson.

¹⁹⁸ Remiss 1997 06 09, (221-6673-89), undertecknad Lars Eric Ericsson och Peder Mellander

¹⁹⁹ Yttrande till BN dnr 1997.3178, undertecknat Gunnar Lidfeldt, stadsarkitekt och Lars Lundmark, planarkitekt.)

²⁰⁰ BN § 238, ärende nr 1997:3178

²⁰¹ Yttrande från läns museet Gävleborg 1997 09 11, dnr 808/311

och underskrivet av ansvarig handläggare och enhetschef, det andra är längre och fylligare och undertecknat av riksantikvarien.²⁰²

1997-10-03 tillskriver länsstyrelsen AB Gavlegårdarna med delgivningskvitto och anmodar företaget att inom tre månader inkomma med eventuella anspråk på ersättning eller inlösen i samband med byggnadsminnesförklaring av fastigheten.²⁰³

Efter uppskov inkommer Gavlegårdarna i mars 1998 med ett anspråk på 10 miljoner kronor. Summan bygger på en utredning gjord av dels ett konsultföretag i fastighetsbranschen, dels en utredning från 1995 gjord av tekniska kontoret i Gävle kommun. Länsstyrelsen låter ett annat konsultföretag granska Gavlegårdarnas utredning, och man kommer då fram till en betydligt lägre summa – 3,9 miljoner.

I februari 1999 beslutar länsstyrelsen att förklara fängelset för byggnadsminne. I samma beslut fastställs att fastigheten skall lösas in av staten till en kostnad av 3 960 000 kr. Beslutet fattas av länsstyrelsens styrelse.²⁰⁴ Inga överklaganden inkommer och 20/4 -99 vinner beslutet laga kraft. I skrivelse till RAÄ 21/5 1999 meddelar länsstyrelsen detta. Statens fastighetsverk ska nu ta över fastigheten.

I november 1999 sluts ett avtal mellan Riksantikvarieämbetet och Statens fastighetsverk om samverkan kring fängelset. SFV åtar sig att förvalta fastigheten fram tills dess att den har sålts vidare till en part som sätter den i skick i enlighet med skyddsföreskrifterna.

En upprustning projekteras och genomförs under år 2000 och 2001. AB Gavlegårdarna har överklagat inlösensumman till länsrätten – man kräver att få de ca 10 miljoner som man räknade fram.

Kommentarer

Hela ärendegången förefaller vara resultat av någon form av otydlighet/förbiseende begånget redan 1986, då staten bytte bort fängelset till kommunen mot en annan central fastighet i Gävle, utan krav på godtagande av byggnadsminnesförklaring eller annan reglering.

Ärendet länsfängelset i Gävle visar den nuvarande kulturminneslagens möjligheter att faktiskt köra över en fastighetsägare när kulturhistoriska värden hotas. Det är dock exceptionellt ovanligt att en fråga får den utveckling som i det här fallet. Ärendet innehåller fler ovanligheter, som till exempel att läns museets styrelse går ut i pressen och aktivt tar del i

²⁰² Yttrande från RAÄ 1997 08 28, dnr 310-3517-1997 och 1997 09 15

²⁰³ Föreläggande 1997 10 03, dnr 221-6673-89, undertecknat av Lars Eric Ericsson och Peder Mellander

²⁰⁴ Beslut 1999 02 22, dnr 221-6673-89

ärendehandläggningen. Här ställs också det allmänna intresset att bevara fängelset mot fastighetsägarens/ kommunens enskilda intresse att bebygga tomten med bostäder.

I och med att kommunen aldrig upprättade en modern detaljplan, kom ärendet aldrig att bli en PBL-fråga. Men det är tydligt att kommunen redan på ett tidigt stadium tänkt sig att byggnaden skulle rivas och ny bebyggelse uppföras på platsen. Inte minst formuleringarna i tävlingsprogrammet visar detta tydligt, förutom skrivelser och beslut från stadsbyggnads- och fastighetskontor och respektive nämnder. Kommunen visar också gång på gång att man anser att bevarande av kulturhistoriska fastigheter är en statlig angelägenhet. Man förefaller dra likhetstecken mellan byggnadsminnesförklaring och kulturhistoriskt värde, mellan kulturhistoriskt värde och negativa restriktioner.

Landshövdingen har tagit aktiv del i ärendet, och sannolikt är kontakterna på generaldirektörsnivå avgörande för att ärendet skulle få den ovanliga upplösning som det faktiskt fick. Enligt länsantikvarie Erik Nordin har länsstyrelsens konsekventa linje i fallet i alla år varit en bidragande orsak till Riksantikvarieämbetets stöd i ärendet.

VEM BESTÄMMER VAD SOM SKA BLI KULTURARV?

Det finns en mångfald av aktörer på kulturarvsområdet. De statliga myndigheterna är styrda av sina instruktioner, regleringsbrev, uppdrag och krav på återrapportering. De regionala museerna däremot kan agera betydligt friare och har inte alls samma typ av krav på återrapportering av sin verksamhet. Situationen för de kommunala museerna varierar i hög grad mellan olika orter eftersom kulturverksamheten i kommunerna kan vara organiserad på olika sätt. Generellt kan dock sägas att de kommunala museerna har ett tydligare uppdrag än de regionala, eftersom de sorterar under en kulturnämnd eller motsvarande, och alltså på ett mycket påtagligt sätt ingår i den kommunala, politikerstyrda verksamheten. Det är sannolikt ingen nackdel för den kulturmiljövårdande verksamheten att den inte är detaljreglerad för alla parter. Det bör ge ökad möjlighet för flexibilitet och för initiativ i plötsligt uppkomna problematiska situationer. Däremot kan mångfalden göra att ansvarsfrågor och beslutsgång förfaller otydlig för allmänheten. De regionala museernas otydliga uppdrag på kulturmiljöområdet skulle också kunna ses som en begränsning, eftersom skarpa resultat kräver skarpt formulerade frågor och tydliga uppdrag.

Inledningsvis konstaterades en viss otydlighet i språkbruket inom ”branschen”. Detta bidrar till att branschen kan bli svår att förstå för utomstående. Samtidigt är det mycket i lagar, bestämmelser och ansvarsfördelning som de facto är snårigt, det konstateras ju till och med av regeringen i Kulturarvspropositionen.

Staten och kommunerna

”Fallen” Hörby station och Smalspåret visar att det i mycket hög grad är kommunerna som styr över vad som ska infogas i kulturarvet. Kommunerna har planmonopol och bestämmer själva över den fysiska miljön inom kommungränserna. Om en miljö är av riksintresse, eller om utredning om byggnadsminnesförklaring pågår, kan staten gå in och upphäva kommunala beslut. För alla de miljöer och byggnader som inte ingår i riksintresseområden, eller som är aktuella som byggnadsminnen, är det de kommunala byggnadsnämnderna som fattar beslut. Tillgången till både arkitekter och antikvarier i kommunerna varierar starkt, vilket naturligtvis påverkar kvaliteten i de beslutsunderlag som tillställs de beslutsfattande politiska församlingarna. Likaså varierar benägenheten att nyttja den resurs som de regionala och kommunala museerna utgör. Myndigheternas styrdokument, som innehåller anvisningar och prioriteringar om hur staten vill att kulturarvsfrågor ska hanteras, når bara myndigheterna, och alltså inte stora och viktiga aktörer som byggnadsnämnderna och de regionala och kommunala museerna.

Antalet byggnader som skyddas av kulturminneslagen, och som staten i form av Riksantikvarieämbetet och länsstyrelsernas kulturmiljöfunktioner därmed har möjlighet att styra

och ställa med är försvinnande litet, sannolikt bara någon promille av det totala byggnadsbeståndet. Resten av landets byggnader har landets stadsbyggnadskontor och byggnadsnämnder möjlighet att påverka utformningen av med hänvisning till plan- och bygglagen. Ändå utnyttjar inte kommunerna de redskap till skydd mot förvanskning av en byggd miljö som PBL erbjuder. Förklaringen till detta skulle kunna ligga i den så kallade kulturarvssektorns självbild, där kulturarvsbevarande framställs som en statlig angelägenhet – ett förhållande som har sina rötter ända ner i 1600-talet – och att denna uppfattning är spridd även till kommunerna.

Länsstyrelsens förordnande enligt § 12:4, som hade kunnat bli möjligt om centrala Hörby hade klassats som riksintresse, är en mycket ovanlig åtgärd. Att ett sådant förordnande används så sällan kan dels tänkas hänga samman med att det faktiskt inte behövs så ofta. En annan vinkel på det är att ett sådant förordnande innebär att staten i form av länsstyrelserna går in och lägger sig i kommunernas hantering av ärenden, och att staten då kan förefalla kliva rätt över den demokratiska processen genom att upphäva beslut fattade av kommunens folkvalda.

Funktion?

Ärendet Eslöv är ännu inte avgjort. I de artiklar som Sydsvenska dagbladet har skrivit i ärendet uttalar länsantikvarien flera gånger att huset måste ha en funktion för att kunna bli byggnadsminnesförklarat. I fallet med Gävlefängelset var det fastighetsägaren som ständigt återkom till frågan om byggnadens användning. Kulturmiljövårdens företrädare verkade inte ha sett frågan om byggnadens framtida funktion som något problem i bevarandefrågan, även om en ombyggnad till studentbostäder under ett skede fördes fram som länsstyrelsens förslag till användning. Den drastiska lösningen där staten gick in och löste in byggnaden kom till trots att någon framtida användare inte var känd, och en reparation av skadade byggnadsdelar gjordes utan någon känd framtida hyresgäst. Man kan jämföra med Eslövsärendet, där ju länsantikvarien genom upprepade uttalanden till pressen om sambandet mellan användning och bevarande till synes låst länsstyrelsens rörelsemån i frågan. Kan länsstyrelsen i Skåne byggnadsminnesförklara lagerhuset utan att någon framtida användning är känd? Är det kulturmiljösektorns bekymmer att en byggnad som betraktas som kulturhistoriskt värdefull för tillfället saknar användning?

Vem beslutar?

Kulturarvets aktörer, de som har makt och myndighet att fatta beslut om och påverka ett ”fall” är inte bara de som omfattas av den så kallade sektorn. Många andra instanser, framförallt de kommunala stadsbyggnadskontoren och byggnadsnämnderna samt länsstyrelsernas planfunktioner, fattar avgörande beslut. Och som fallet Hörby visar, det är till sist i mycket hög grad fastighetsägaren själv som har avgörandet i sin hand, även om kom-

munen i en bevarandeplan pekade ut stationsbyggnaden som omistlig, och lät bevarande vara en förutsättning i en arkitekttävling. Men i detaljplanen från år 2000 sägs att ett bevarande av exploatören bedömts vara alltför dyrt – kommunen har här helt och hållet och okritiskt anammat fastighetsägarens argument. En situation som den i Gävle, där staten går in och löser ut en fastighetsägare för att säkerställa ett kulturarv, är extremt ovanlig.

RAÄ uttrycker i skilda sammanhang vikten av att vad man kallar en gemensam värdegrund inom sektorn blir tydlig. Syftet är naturligtvis att samma resonemang kring olika ärenden landet runt ska appliceras på verkligheten. En sådan ökad tydlighet och gemensamt agerande i skilda fall borde vara av stor vikt för trovärdighet, samtidigt som ambitionen att skaffa en "gemensam värdegrund" kan ses som uttryck för en ålderdomlig centralistisk strävan. Men en komplikation utgör det faktum att det för det mesta inte är det man kallar "sektorsföreträdare" som fattar de faktiska besluten om kulturarvet. De kommunala byggnadsnämnderna och kommunstyrelserna ingår inte i "sektorn". Och ibland tas besluten på en högre nivå än länsstyrelsens kulturmiljöfunktion. I både fallet med smalspåret och Gävlefängelset spelar länsledningen/landshövdingen viktiga roller. I Gävle hade man landshövdingen med sig, och viktiga överläggningar med staten i frågan fördes på landshövdinge/ generaldirektörsnivå. I smalspårsfallet är landshövdingens brist på entusiasm påtaglig, något som naturligtvis påverkar länsstyrelsens hantering av ärendet.

Länsantikvarierna är alltså inga suveräner inom sitt verksamhetsfält i länet, utan de är beroende av sin lednings medverkan i ärendena. Samtidigt som detta kan förefalla negativt i vissa enskilda ärenden, måste ändå den demokratiska aspekten framhållas i sammanhanget. Den enskilde tjänstemannen kan inte ensam fatta beslut i ärenden av stor betydelse för länet, utan besluten tas i en demokratiskt utsedd lekmanaförsamling.

De regionala museernas roll i kulturarvsbranschen är otydlig. De arbetar på ett sätt frikopplade från de statliga målen och styrdokumenterna, eftersom de formellt inte är inlemmade i det statliga systemet. Å andra sidan har både RAÄ och länsstyrelserna krav på sig att samverka med museerna. I de ärenden som har behandlats ovan finns en vid spridning på karaktären av museernas insatser/roller, allt ifrån nästan ingen aktivitet alls, via remissbesvarande och uppdragstagande till en mycket aktiv opinionsbildande verksamhet. I Porjus fick länsmuseumet rollen att ansvara för projektet Kraftbyggarland, som ska illustrera och förmedla platsens historia.

Om man jämför med hur kulturmiljöområdet hanteras i inledningarna till länsstyrelsernas årsredovisningar och verksamhetsplaner, och hur den faktiska verkligheten ser ut, kan man konstatera ett tydligt samband. I Kronobergs län är kulturmiljöfrågorna inte särskilt synliga i förorden, ibland har de nästan framhävts negativt, och i det fall som har beskrivits har länsantikvarierna vid flera tillfällen inte fått igenom sina förslag till ordalydelse i besluten, utan har

anmält avvikande mening. I andra län, som Norrbotten och Gävle, framhålls kulturarvet som något positivt, och av att döma av de ärenden som har studerats så arbetar länsstyrelsernas kulturmiljöfunktioner i medvind inom länsstyrelserna som helhet. I Skåne framhålls också kulturarvet tydligt.

De frivilliga krafternas påverkan i kulturarvsskapandet och -bevarandet kan vara påtaglig. I Gävle uppstod en opinion för att bevara en byggnad som instanser inom kommunen upplevde som obehaglig. I Eslöv har lagerhusets vänner förmått tränga igenom den byråkrati som EU-bidrag utgör och kommit i åtnjutande av en summa pengar, vilket har inneburit att länsstyrelsen ännu en gång har förlängt ett rivningsförbud. Porjus arkivkommittés arbete åtnjuter respekt hos både kommunen, länsstyrelsen, det regionala museet och Vattenfall. I Småland räckte inte entusiasmen, arbetsviljan och organisationsförmågan till för att få stat och kommun att agera så att smalspårsjärnvägen skulle kunna sparas i sin hela sträckning – så var det också en jättelik uppgift för alla inblandade att vårda och trafikera 18 mil järnväg.

Möjliga fördjupningar

Ovan har några områden som är möjliga att analysera vidare berörts.

Ett område är ansvarsfördelningen mellan stat och kommun. Vilken syn har statens respektive kommunerna på sig själva och varandra i kulturarvsbevarandet – i nuläget och i ett historiskt perspektiv. I fallet med Gävle-fängelset är det uppenbart att Gävle kommun anser att det är statens uppgift att ta ansvar för kulturvården i den byggda miljön. I Porjus hänvisas gång på gång till väntade statliga initiativ, att Porjus ska bli förklarad som "industriminne", när de tomma bostadshusens framtid diskuteras. Redan på 1600-talet tog staten på sig ansvaret för kulturarvets dokumenterande och bevarande – är det så att den långa historiska kontinuiteten har gjort att staten av bara farten har fortsatt att ta på sig detta ansvar, trots att det idag finns en lagstiftning som ger kommunerna långtgående möjligheter i sammanhanget? Finns 1600-talets centralistiska strävanden kvar i dagens myndigheter och ämbetsverk?

Till detta anknyter definitionen av "sektorn" och dess "aktörer". Vad betyder "sektorns" egen snäva definition av sig själv för "aktörernas" ansvarstagande för kulturmiljön? Antalet aktörer med inflytande över kulturmiljöerna är långt fler än vad som ryms inom "sektorn" – ska sektorn bredda sig, eller börja arbeta på ett annat sätt för att nå framgång?

Museernas roll i kulturmiljövården är otydlig och staten har små möjligheter att påverka och ställa krav på museernas arbete, trots att de varje år tillsammans erhåller avsevärda summor i statliga bidrag. Museerna definierar själva sina mål och uppdrag. Är det möjligt att från myndighetshåll ge museerna tydligare uppdrag på kulturmiljöområdet utan att deras ställning som självständiga institutioner som styrs av sina regionala och lokala huvudmän påverkas?

Retoriken i de olika statliga dokument som styr kulturmiljöverksamheten visar statens ambitioner på området. Kulturarvsbevarande är en konjunkturkänslig bransch och språkbruket ändras gång efter annan i dokumenten. Dessa till synes snustorra byråkratdokument är således uttryck för statens aktuella önskemål, och vad som egentligen sägs i dem skulle vara värd en djupare analys än vad som har gjorts här.

Källor och litteratur:

Otryckta källor

Lagerfalk, Cecilia: Kulturmiljöarbete i skånska kommuner. Rapport från Miljöenheten, kulturmiljöfunktionen. Skåne i utveckling 2001:18

Länsstyrelsen i Skåne län
Årsredovisning 1999 och 2000, verksamhetsplan 2000 och 2001-05-17

Länsstyrelsen i Kronobergs län: Årsredovisningar 1998, 1999 och 2000, Verksamhetsplaner 1999 och 2000

Länsstyrelsen i Norrbottens län: Årsredovisningar 1999 och 2000

Redovisning av kulturarvsinstitutioners och länsstyrelser insatser i arbetet med industrisamhällets kulturarv. Riksantikvarieämbetet, kunskapsavdelningen 2000 09 29

Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne:
Antikvarisk förundersökning av Hörby station mars 2000 utförd av Jesper Carlsson

På spaning efter framtiden. Riksantikvarieämbetets utvecklingsplan 1999 - 2001 med verksamhetsplan 1999.

Svenska industriminnen – berättelser om vårt samhälles historia. Redovisning av regeringsuppdrag 2001 03 27, Riksantikvarieämbetet

Olika handlingar från länsstyrelserna i Skåne, Kronoberg, Gävleborg och Norrbottens län

Tidningsartiklar ur Sydsvenska dagbladet, Smålandsposten, Gefle Dagblad, Arbetarbladet, Norrbottenskuriren och Norrländska socialdemokraten

Litteratur

Andersson, Mia och Mossberg, Monica 2000: Profilerings – en framtid för Västmanlands län. Länsstyrelsen i Västmanlands län

Beckman, Svante 1993: Om kulturarvets väsen och värde. *Modernisering och kulturarv*. Symposium, Stockholm/Stehag

Beckman, Svante: Vad vill staten med kulturarvet?

Berg, Kristian 2000: Fiskal centralisering eller folklig acceptans? Kulturmiljövård 1/2000

Bergils, Lena 2000: Efter intensivt arbete – hur går vi vidare? Kulturmiljövård 1/2000

Cedenhag, Birgitta 2000: Hur starkt är skyddet? Kulturmiljövård 1/2000

Dahlström, Eva: Den svenska verkstadsindustrin och kulturmiljövården. Riksantikvarieämbetet 2001

Fastigheter med kulturskydd. Kulturhistoriska byggnader i offentligt fastighetsförvaltande – konsekvenser och möjligheter. Svenska kommunförbundet 1997

Grundberg, Jonas 2000: Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag. En introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik. Göteborgs universitet och Riksantikvarieämbetet, Göteborg

Janson, Sverker 1974: Kulturvård och samhällsbildning. Nordiska museet. Lund 1974

Johansson, Bengt O. H. 2000: Stolta riksplaner ersattes med kulturhistoriska beskrivningar. Kulturmiljövård 1/2000

Kulturen (Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige) Årsberättelse 2000

Lundberg, Kerstin 1999: Kontinuitet och förnyelse. Kulturmiljöarbetet i kommunerna. Svenska kommunförbundet och Kommentus förlag, Göteborg.

Manneby, Hans: Regionala museer och nationell kulturpolitik. Mål, medel och framtid. Rapport från Statens kulturråd 2001:2

Norrbottnens synliga historia. Norrbottens kulturmiljöprogram del I - II. Länsstyrelsen i Norrbottens län

Remmare, Per-Olof: Ett försök att skissa framtiden för riksintressena. Kulturmiljövård 1/2000

Riksantikvarieämbetets forskningsprogram 1990

Porjus Kraft. Organ för arkivkommittén, nr 1 - 6

Program för Norrbottens industriarv. Länsstyrelsen i Norrbottens län 2000

Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne: Årsredovisning 2000

Sjöbeck, Mårten 1936: Skåne. Färdvägar och vandringsstigar utgående från statsbanorna. Andra helt omarbetade upplagan. Seelig, Stockholm

Sjöbeck, Mårten 1938: Inlandsbanan, natur och bebyggelse. Esselte, Stockholm

Sjöbeck, Mårten 1939: Gästrikland och Hälsingland. Färdvägar och vandringsstigar utgående från statsbanorna. Seelig, Stockholm

Smalspårsinform, tidskrift utgiven av Föreningen Smalspåret Växjö-Västervik 1989-1996

SOU 1999:18, Frågor till det industriella samhället

Westerlind, Ann Mari 2000: Pilotstudier som vägledare för kommunens planering. Kulturmiljövård 1/2000

Viklund, Lilianne 1994: Porjus kraftverkssamhälle, riktlinjer för bevarande. Länsstyrelsen i Norrbottens län rapport nr 2/1994

Växjö - Åseda - Hultsfred - Västerviks järnväg, delen Växjö Hultånäs. Kulturhistorisk utredning. Länsstyrelsen i Kronobergs län 2000

Zachrisson, Sune 1997: Visionären Sten. Museiman med viljestyrka och handlingskraft. *Museerna inför 2000-talet. Rapport från seminarium arrangerat med anledning av Sten Rentzhogs 60-årsdag den 10 april 1997.* Nordiska museet, Stockholm

Muntliga källor:

Tjänstemän vid berörda kommuner, länsstyrelser och museer